

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

01033 Київ, вул. Паньківська, 2; тел. (044) 2883320

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник директора
з наукової роботи
Інституту психології
імені Г.С. Костюка
НАПН України
академік Чепелева Н.В.

З В І Т

**„ДІЯЛЬНІСНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ”**

(заключний)

Керівник НДР
дійсний член НАПН України,
доктор психологічних наук, професор,
директор Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України,
завідувач лабораторії психології
навчання ім. І.О.Синиці _____ Максименко С.Д.

Київ – 2017

Результати цієї роботи розглянуто Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, протокол № 13 від 26.12.2017

СПИСОК АВТОРІВ:

Керівник НДР зав. лабораторії психології навчання імені І.О.Синиці дійсний член НАПН України доктор психологічних наук, професор	Максименко С.Д., (розділ 1.1.)
Провідний науковий співробітник, канд. психол. наук	Луньов В.Є., (розділ 2.8)
Провідний науковий співробітник, канд. психол. наук	Невмержицький В.М. (реферат)
Старший науковий співробітник, канд. психол. наук	Дзюбка Л.В. (розділ 2.1)
Старший науковий співробітник, канд. психол. наук	Мар'яненко Л.В. (розділ 1.2; 2.2)
Старший науковий співробітник, канд. психол. наук	Терещенко Л.А. (розділ 3.1)
Старший науковий співробітник канд. психол. наук	Капустюк О.М. (розділ 2.3; 2.5)
Старший науковий співробітник доктор психол. наук	Тополов Є. В. (розділ 2.5)
Старший науковий співробітник канд. психол. наук	Слободяник Н.В. (розділ 1.3)
Старший науковий співробітник канд. психол. наук	Скулиш Н.Є. (розділ 2.7)

Старший науковий співробітник канд. психол. наук	Каплуненко Я.Ю. (розділ 2.9)
Старший науковий співробітник канд. психол. наук	Федько В.В. (розділ 3.4)
Старший науковий співробітник	Шатирко Л.О. (розділ вступ; висновки)
Старший науковий співробітник	Бучма В.В. (розділ 2.6)
Науковий співробітник	Пастушенко В.С. (розділ 2.3)
Молодший науковий співробітник	Гурова О.В. (розділ 1.4)
Молодший науковий співробітник	Мойзріст О.М. (розділ 2.4)
Молодший науковий співробітник	Чудакова О.М. (розділ 2.8)
Молодший науковий співробітник	Пушкарська Л.П. (розділ 3.3)
Молодший науковий співробітник	Кесьян Т.В. (розділ 3.2)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 46 с.

Об'єкт дослідження: феномен самореалізації особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.

Мета роботи – визначити умови, чинники і психологічні закономірності діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.

Методи дослідження: В дослідженні застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження. Основні теоретичні методи: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних. На емпіричному етапі: констатувальний та формувальний експерименти, анкетування, інтерв'ю, психосемантичні методи, опитувальні методи, психологічний тренінг, методи психологічної корекції, якісний аналіз і статистична обробка результатів дослідження.

Головна ідея дослідження: реалізація людиною власних буттєвих цінностей та смислу свого існування в освітньому просторі, відповідно до внутрішнього світу особистості, її глибинних інтересів, ціннісних орієнтацій та установок здійснюється через власні зусилля, співдіяльність і співтворчість з іншими людьми, соціумом і світом, через успішне опанування рольових функцій в різних формах діяльності, що конструюють освітній простір.

Осмилено закономірності, виокремлено тенденції, розроблено критерії діяльній самореалізації особистості як полісистемного утворення.

Результати НДР упроваджено у 25 об'єктах впровадження (органи державної влади та місцевого самоврядування – 1, ЗНЗ – 7, позашкільні – 2, професійно-технічні – 1, ВНЗ – 13, інші – 1).

За результатами дослідження НДР підготовлено рукописи колективної монографії „Діяльній самореалізація особистості в освітньому просторі” обсягом 14,0 др.арк., монографій „Генетична психологія учіння людини” обсягом 12 др.арк., „Експериментальна традиція психології навчання в Україні” обсягом 10 др.арк.

Опубліковано 249 робіт, серед яких 3 монографії, 246 статей (156 - у вітчизняних наукових фахових виданнях; 17 - у вітчизняних виданнях, що входять до наукометричних баз даних; 28 - у зарубіжних виданнях; 45 - у зарубіжних виданнях, що входять до наукометричних баз даних).

ДІЯЛЬНІСНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ, ОСВІТНІЙ ПРОСТІР, РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ, САМОДЕТЕРМІНАЦІЯ, СУБ'ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ.

Умови одержання звіту: За договором, 01171. Київ – 171, вул. Антоновича, 180 УкрІНТЕІ.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
ЧАСТИНА I.	
САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ	14
Розділ 1.1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	14
Розділ 1.2 САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА	18
Розділ 1.3 ОСОБИСТІСНЕ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДОЇ ЛЮДИНИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	20
Розділ 1.4 ПРОЯВИ ВНУТРІШНЬОЇ КОНФЛІКТНОСТІ В ДІЯЛЬНІСНІЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	22
ЧАСТИНА II	
ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ДІЯЛЬНІСНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	23
Розділ 2.1 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ ШКОЛИ	23
Розділ 2.2 ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	26
Розділ 2.3 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА МОТИВАЦІЇ ЇЇ ПРОЯВУ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	28
Розділ 2.4 САМОПРИЙНЯТТЯ Я ТІЛЕСНОГО ЯК ОСНОВА ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	30
Розділ 2.5 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ДИТЯЧОЇ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА В УМОВАХ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ	31
Розділ 2.6 ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЗДАТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ	33
Розділ 2.7 МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ	34
Розділ 2.8 КОГНІТИВНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЯК РЕСУРС САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНІЙ ТА ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ)	35
Розділ 2.9 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ	36

Частина III	
РОЗВИВАЛЬНИЙ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	
Розділ 3.1 ФОРМУВАННЯ ПРАГНЕННЯ ДО САМОРОЗВИТКУ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК ФАКТОРУ ЗАПОБІГАННЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ ЇХНЬОЇ ОСОБИСТОСТІ	38
Розділ 3.2 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ УЧНІВ	40
Розділ 3.3 ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ВАДАМИ СЛУХУ	41
Розділ 3.4 ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У РУСЛІ ДІЯЛЬНІСНОЇ ПАРАДИГМИ В.В.	42
ВИСНОВКИ	43

I. ВСТУП

Актуальність роботи відповідає запитам розвитку сучасної психологічної науки та педагогічної практики, пріоритетам соціокультурної модернізації системи освіти, які відображують розуміння психіки в контексті багатомірного буття людини в багатомірному світі, та уявленням про педагогіку, що має за мету створення умов становлення багатомірного світу людини, в яких учень, спираючись на отримані знання про навколишній світ, творить світ в собі. Сучасна соціальна ситуація у світі висуває нові вимоги до функціонування людини. Все більшу цінність як рушійна сила розвитку і прогресу суспільства набуває здатність особистості до самодетермінації, саморозвитку, самореалізації в усіх сферах життєдіяльності. Перед особистістю постає необхідність вирішення питань самовизначення, знаходження ресурсів власного зростання, а перед суспільством – необхідність підготовки фахівців до нестандартного і оригінального вирішення задач, до подолання ситуації невизначеності, до прийняття ризиків. Саме тому важливою задачею Національної доктрини розвитку освіти України є формування особистості, здатної до свідомої і активної самодетермінації, самоактуалізації, саморозвитку. Це актуалізує перед науковцями завдання вивчення самореалізації як ресурсного потенціалу людини і суспільства.

Проблема самореалізації багатогранна. Дослідники розглядають самореалізацію як процес і як результат, як особистісну потребу, якість, найвищу точку розвитку. Разом із тим, таке розмаїття підходів не розкриває повною мірою як власне феномен так і психологічний зміст поняття, адже на сьогодні ще нема однозначного загальноприйнятого визначення терміну «самореалізація». Недостатньо вивченими залишаються детермінанти, структурні складові, етапи становлення, особливості різних видів самореалізації тощо.

Поняття «самореалізація» у сучасній вітчизняній психології найчастіше розуміється як здатність особистості реалізувати себе, спираючись на власний потенціал, використовуючи для цього зовнішні та знаходячи внутрішні ресурси. Самореалізація являє собою реалізацію наявних особистісних та індивідуальних потенціалів, актуалізацію наявних бажань, потягів, потреб, умінь, навичок, схильностей. У процесі самореалізації відбувається втілення у життя власних уявлень про себе, про становлення себе як особистості, а також шляхів і методів цього становлення.

У дослідженнях самореалізацію часто розглядають у контексті інших, близьких до даного феномену понять, таких як самодетермінація, самоактуалізація, саморозвиток, самоздійснення особистості, ототожнення яких не є виправданим. Найчастіше як синоніми вживають поняття самоактуалізації і самореалізації, хоча між ними є певні відмінності. Самореалізація є втіленням (у реальності, у діяльності) уже наявного, існуючого потенціалу, в

той час, як самоактуалізація постає розгортанням, розкриттям внутрішнього природно закладеного можливого потенціалу, постійне прагнення до повного розвитку власних вроджених можливостей, найважливішим мотивом дії людини, основним, не завжди досяжним, бажанням, метою людського буття.

Самодетермінація як здатність індивіда до здійснення і переживання вибору, як мотивація, внутрішнє джерело дії, вчинку, передує самореалізації, спричинює її. Самодетермінація включена до процесу розвитку так, що зміна способу регуляції поведінки йде в напрямку від такої, яка визначається зовнішніми силами до внутрішньої автономної саморегуляції: від зовнішньої регуляції через інтродекцію та ідентифікацію до інтеграції.

Через самозміну суб'єкта у напрямі свого Я-ідеального, яке виникає під впливом зовнішніх і внутрішніх причин, відбувається саморозвиток особистості. Саморозвиток пов'язаний із об'єктивно закладеним прагненням, необхідністю самопізнати, самоусвідомити, а самореалізація має потребу, здатність увійти в соціальний світ визнанням шляхом самоактуалізації чи самовтілення, де самореалізований «вихід» людини в соціум і потреба надати себе в ньому в творчій дієвості є способом накопичення суб'єктного потенціалу активності. Саморозвиток і самореалізація завжди взаємопов'язані: без саморозвитку самореалізація виявляється стихійною та безплідною, тоді як самореалізація мотивує саморозвиток, при чому на кожному етапі життєвого шляху, лише певний рівень саморозвитку забезпечує актуалізацію здатності самореалізації.

Об'єкт дослідження: феномен самореалізації особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.

Мета роботи – визначити умови, чинники і психологічні закономірності діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
2. Визначити форми прояву, види, структурні характеристики та умови самореалізації особистості в різних видах освітньої діяльності.
3. Визначити основні соціокультурні чинники діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
4. З'ясувати нормативний статус різних форм діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
5. Зхарактеризувати параметри освітнього простору, як системоутворювальної основи самореалізації особистості.
6. Дослідити вікові особливості діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
7. Визначити роль структурних компонентів діяльності в процесі самореалізації особистості.
8. З'ясувати мотиваційну основу діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
9. Визначити ціннісно-сміслові характеристики діяльній самореалізації

особистості в освітньому просторі.

10. Визначити рефлексивно-оцінювальні характеристики діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.
11. Проаналізувати емоційні складові діяльній самореалізації особистості в освітньому просторі.

Методи дослідження: В дослідженні застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження. Основними теоретичними методами були: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних. На етапі емпіричного дослідження використовувалися констатувальний та формувальний експерименти, анкетування, інтерв'ю, психосемантичні методи, опитувальні методи, психологічний тренінг, методи психологічної корекції, якісний аналіз і статистична обробка результатів дослідження.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження:

Окреслено методологічні орієнтири дослідження – діяльнісний та суб'єктний підходи. Діяльнісний підхід є продуктивною основою аналізу феномену самореалізації, уможливує конструювання системи одиниць, які відображують мотиваційні, емоційні, регуляційні, когнітивні, смислові динамічні, результативні характеристики самореалізації і відображують її цілісність; діяльнісний підхід дозволяє встановити взаємозв'язок і взаємодію різних підходів загальнонаукової й конкретнонаукової методології до вивчення проблеми саморозвитку і самореалізації особистості в сучасній системі освіти; суб'єктність – системна людська якість, в якій реалізується найважливіша інтенція людини як суб'єкта, що виявляється в прагненні реалізувати і проявити себе.

Опрацьовано основні теоретичні настанови концепції:

- діяльна самореалізація особистості є полісистемним утворенням, що проявляється в стильових, інструментальних, та мотиваційно смислових складових;
- самореалізація людини в умовах освітньої діяльності є результатом життєвого самовизначення, детермінованого як чинниками освітнього простору, так і проекцією власних особистісних можливостей в об'єктивні умови буття, що приводить до формування ціннісно-смислового життєвого простору людини;
- існує діяльна зумовленість становлення окремих характеристик діяльній самореалізації в певні вікові періоди у вигляді психічних новоутворень;
- освітній простір виступає системоутворювальною основою діяльній самореалізації особистості протягом дитячого та юнацького віку й зберігає визначальне значення в інші періоди життя людини.

Концептуальними орієнтирами дослідження на основі генетико-моделювального підходу (С.Д.Максименко)

визначено принципи:

- структурно-динамічного аналізу;

- наступності психодіагностичного підходу до вивчення саморозвитку особистості в освітньому просторі;
- вивчення складових діяльнісної самореалізації в процесі розвитку.

Підтверджено гіпотези:

Основну: реалізація людиною власних буттєвих цінностей та смислу свого існування в освітньому просторі, відповідно до внутрішнього світу особистості, її глибинних інтересів, ціннісних орієнтацій та установок здійснюється через власні зусилля, співдіяльність і співтворчість з іншими людьми, соціумом і світом, через успішне опанування рольових функцій в різних формах діяльності, що конструюють освітній простір.

Додаткові: специфікою самореалізації є її спрямованість (мотиваційна, цільова, предметна) на себе; діяльнісна самореалізація має складові, етапність формування, сенситивні періоди формування структурних характеристик; для різних періодів онтогенезу формування самореалізації відбувається через провідну для кожного віку діяльність; підлітковий вік, з його суб'єктністю і спрямованістю на себе, здатністю до рефлексії, започатковує формування власне самої самореалізації, а не її передумов; досягнення діяльнісної самореалізації учня у навчальному і позанавчальному пізнанні передбачає сформованість усіх компонентів не лише пізнавальної діяльності, а й структури самореалізації, самореалізаційного і особистісного потенціалів, наявність певних особистісних якостей і мотиваційних утворень, головним з яких є самодетермінація.

Встановлено, на основі перевірки гіпотез про зв'язок, наявність зв'язку:

- самореалізації в освітньому просторі із структурними компонентами пізнавальної діяльності, рівнем розвитку пізнавальної діяльності учня;
- структурно-змістовних характеристик самореалізації із зовнішніми змінними освітнього простору, положенням в системі взаємин класу (референтність), рівнем навчальних досягнень підлітків;
- особливостей розвитку аутосимпатії, самоприйняття із самовідношенням в підлітковому віці;
- показників самореалізації учня у пізнавальній діяльності із показником мотиваційного компоненту пізнавальної діяльності, із показниками морально-етичної самодетермінації та світоглядної самодетермінації у пізнавальній діяльності.
- показників внутрішньої блокади самодетермінації із самореалізацією учня в пізнавальній діяльності.

Виявлено, на основі експериментальної перевірки каузальних гіпотез, наявність і характер причинно-наслідкових зв'язків в наступних підсистемах одиниць аналізу:

- між особистісними смислами, значеннями освітнього простору і вибором особистістю домінуючих конструктивних-деструктивних стратегій стратегій поведінки;
- між індивідуальними особливостями самореалізації особистості і стильовими механізмами саморегуляції;

- між комунікативною успішністю, комплексом соціальної взаємодії, включеністю в систему соціально-психологічних зв'язків і самоактуалізацією;
- між актуалізацією потреби самопізнання, розвитком рефлексивних компонентів і активним поступом в освітньому просторі; розвитком пізнавальної активності і актуалізацією потреби самопізнання;
- між феноменом самоприйняття "Я- тілесного" та успішністю самореалізації на підлітковому етапі розвитку;
- між розумінням суб'єкт-об'єктного розмежування реальності і оволодінням учбовою діяльністю в молодшому шкільному віці;
- між емоційними складовими переживання особистістю свого освітнього простору, відчуттям особистісного благополуччя і успішністю самореалізації.
- між розвитком невротичної і психогенної психосоматичної патології в ранньому юнацькому віці та показниками рівня тривожності, субдепресії, стресостійкості, емоційно-психологічної стійкості;
- між успішністю особистісної самореалізації підлітків та сформованістю у них комунікативної здатності.

Встановлено закономірності (на основі перевірки гіпотез):

- прояву механізмів саморозвитку особистості в сучасному освітньому просторі;
- прояву механізмів блокування самореалізації особистості в освітньому просторі;
- дії рефлексивних складових діяльнісної самореалізації особистості в освітньому просторі;
- взаємодії конструктивної та деструктивної самореалізації особистості;
- впливу самоактуалізації та самопроекування на попередження та подолання невротичних розладів в юнацькому віці;

Виявлено тенденції:

- домінування мотивів самоактуалізації й самореалізації у мотиваційній структурі успішного учіння в підлітковому та юнацькому віці;
- зростання числа студентів раннього юнацького віку з межовими психічними розладами різної міри виявлення (переважно неврозів і психопатоподібних станів), і аддиктивних порушень (за рахунок групової психічної залежності), що є наслідком несприятливих соціально-економічних тенденцій в дослідженому тимчасовому інтервалі;
- зниження ролі мікросоціальних чинників ризику виникнення межової психічної патології у ранньому юнацькому віці і зростання значення макросоціальних впливів;
- взаємозв'язку прагнення саморозвитку і емоційного прийняття освітнього простору;

Для вирішення окремих дослідницьких завдань розроблено критерії:

- особистісного розвитку в освітньому просторі;
- суб'єктної готовності до прийняття нового етапу діяльності в освітньому просторі;

- проявів загальної шкільної тривожності;
- неперервності ланок шкільного навчання;
- розробки моделей моніторингу психологічних проблем перехідних етапів шкільного навчання;
- психологічної готовності до професійного самовдосконалення.
- сформованості функціональних засобів саморозвитку (рефлексія, саморегуляція та зворотний зв'язок);
- критерії саморозвитку в ранньому юнацькому віці (спрямованість особистості, здатність до здійснення саморозвитку, розвиненість рефлексивних умінь);
- самореалізації в пізнавальній діяльності (внутрішня-зовнішня каузальна орієнтація, інтернальність, стиль саморегуляції діяльності);
- ключовий критерій, що визначає ступінь саморозкриття потенціалу учня в процесі його пізнавальної діяльності, його прагнення успішно проявити свої здібності, працелюбність, зацікавленість, досягнення цікавих, оригінальних результатів, і навчальної успішності, визнання його успіхів вчителями та однокласниками;
- функціонування презентаційного феномена у дитячому віці – поведінкових і когнітивних (поведінкові – зміна поведінки дитини у публічній ситуації; підвищення рівня самомоніторингу як специфічної форми саморегуляції; когнітивні – розуміння дітьми презентаційних та самопрезентаційних намірів).

Побудовано дослідницькі моделі:

- а) психологічна модель структури самореалізації особистості учня;
- б) модель тренінгу психологічного супроводу по оптимізації саморозвитку, успішному особистісному і професійному зростанню студентів- майбутніх психологів;
- в) модель вивчення формально-динамічних характеристик активності самореалізації слухачів в умовах навчання у ВНЗ післядипломної освіти;
- г) модель корекційно-розвивальної програми оптимізації соціального інтелекту.

Також на основі результатів дослідження визначено системоутворювальні складові діяльній самореалізації, вирішальна роль належить свідомому вибору вищого рівня саморегуляції суб'єкта - його самодетермінації.

Обгрутовувано вікову динаміку проявів діяльній самореалізації; остання, як спеціально організована самим суб'єктом діяльність, проявляється тільки з підліткового віку, в якому стає достатнім для цього рівень особистісної та соціальної зрілості, коли вікові завдання розвитку змінюються в напрямку власної особистості. Тільки з підліткового віку починає встановлюватися перехід самореалізації від спонтанного процесу до спеціально організованої самим суб'єктом діяльності. Підлітковий вік, з його суб'єктністю і спрямованістю на себе, здатністю до рефлексії, започатковує формування власне самої самореалізації, а не її передумов. Аутосимпатія і самоприйняття виступають ядром самовідношення у підлітків.

Встановлено, що психологічними умовами, які забезпечують успішність самореалізації є, зріле Я особистості (що має такі характеристики, як автономність, самоідентичність, інтернальність), та наявність усвідомленої мети самоздійснення, як орієнтира саморозвитку та активної життєвої стратегії; формування в певні вікові періоди системоутворювальних інтегративних компонентів самореалізації відбувається на основі оволодіння субектом провідною діяльністю; для різних періодів онтогенезу формування самореалізації відбувається в різних видах провідної діяльності; формування складових самореалізації на різних етапах онтогенезу має гетерогенний та гетерохронний характер. Специфікою самореалізації, як якісно особливого типу діяльності є її спрямованість (мотиваційна, цільова, предметна) на себе.

Прослідковано дію внутрішніх чинників блокади самореалізації, зокрема мотивації уникнення невдач, яка при значному вираженні блокує діяльну самореалізацію учня в навчально-пізнавальній діяльності.

Практичне значення дослідження:

Побудовано програми: а) програма оптимізації процесів самоактуалізації і саморозвитку студентів, як фактору подолання невротичних розладів їхньої особистості; б) психокорекційна програма з подолання невротичних розладів молодших підлітків; в) корекційно-розвивальна програма оптимізації соціального інтелекту.

Здійснено підбір діагностичних методик для вивчення структури самореалізації учня в пізнавальній діяльності.

Розроблено систему формувальних впливів, спрямованих на оптимізацію міжособистісної взаємодії підлітків. Розроблено тренінг психологічного супроводу по оптимізації саморозвитку студентів - майбутніх психологів. Розроблено арт-техніку «Щоденник спостережень за емоціями», яка може бути застосована у роботі психологів, педагогів для дослідження та корекції емоційних проявів.

Опрацьовано систему творчих завдань та «технік» для виявлення особливостей креативної діяльності та рівня розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Стан впровадження:

В 2017 р. - Етап: Перший: оприлюднення та розповсюдження серед цільової групи користувачів.

Рівень: Всеукраїнський.

Об'єкти впровадження продукції: 25 (органи державної влади та місцевого самоврядування – 1, ЗНЗ – 7, позашкільні – 2, професійно-технічні – 1, ВНЗ – 13, інші – 1).

Результати моніторингу впровадження продукції:

Створена продукція набула достатньо широкого оприлюднення і розповсюдження, оскільки основні результати НДР опубліковані у 246 наукових статтях, у фахових виданнях всі з яких, згідно із обов'язковим переліком розсилки, поступили до 5 провідних наукових бібліотек України та, згідно із ви-

могами МОН України, представлені на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (nbuv.gov.ua) у електронній формі, що забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

Звітні монографії: 1. «Діяльнісна самореалізація особистості в освітньому просторі»; 2. «Генетична психологія учіння людини»; 3. «Експериментальна традиція психології навчання в Україні», у формі електронного видання розміщені у електронній бібліотеці НАПН України. Все це забезпечує широкий доступ до цієї продукції для цільової групи користувачів.

Отримано документальне підтвердження про впровадження результатів НДР у 25-ти об'єктах упровадження з різних регіонів України (органи державної влади та місцевого самоврядування – 1, ЗНЗ – 7, позашкільні – 2, професійно-технічні – 1, ВНЗ – 13, інші – 1).

Також впровадження здійснювалося шляхом:

- розміщення 3 наукових праць за вказаною НДР у електронній бібліотеці НАПН України;

- підготовки та видання навчальних та навчально-методичних посібників;

- проведення апробації та адаптації психодіагностичних профорієнтаційних комплексів «Профорієнтатор» та «Профкар'єра» в Україні. Центр тестування та розвитку «Гуманітарні технології», м. Київ;

- проведення серії практичних семінарів у Київському університеті права НАН України для молодих вчених, для викладацького складу Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського, в Інституті педагогіки і психології НПУ імені М.П. Драгоманова для студентів-практичних психологів, для викладачів ПВНЗ «Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика» аспірантів, у Центрі тестування та розвитку «Гуманітарні технології», у спеціалізованій школі I-III ступенів з поглибленим вивченням предметів природничо-математичного циклу №255 Дарницького району м. Києва для вчителів-вихователів груп подовженого дня, класних керівників та вчителів-експериментаторів.

- участь одного співробітника у роботі Кризового центру Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (регулярна участь у семінарах);

- науково-практична співпраця з психологічною службою Національної гвардії України шляхом консультацій, участі у спільних науково-практичних заходах тощо;

- в рамках постійно діючого семінару лабораторії психології навчання імені І.О. Синиці «Актуальні проблеми сучасної психології» розроблено та надано практичні рекомендації з актуальних проблем сьогодення.

- участь в експертній групі 2-х співробітників з психологічної експертизи Державного стандарту основної початкової освіти.

ЧАСТИНА І. САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ТА РОЗВИТКУ

Розділ 1.1 МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Концепції розвитку особистості, як розгортання певних “структур”, або “планів”, які від початку існують в особливому згорнутому стані в людині, мають давню історію і є актуальними в сучасній філософії і психології особистості. Одна з причин їхньої стійкості – довільне і, ми б сказали, зручне перенесення законів розвитку організму на особистість у цілому. Абсолютна більшість розуміє процес розвитку біологічної істоти як розгортання і реалізацію генетичної програми.

Після бурхливої і переможної для Е.В.Ільєнкова і його колег філософсько-психологічної дискусії 70-х років ХХ ст. буквальні і прямі перенесення уявлень біологічного епігенезу на розвиток особистості стали в вітчизняній науці непопулярними. Але слід визнати, що генезис окремих особистісних структур розглядається часто саме в рамках цієї парадигми (розвиток здібностей є прямим результатом розгортання задатків, розвиток характеру є розгортанням властивостей нервової системи).

Привабливість і уявна зрозумілість явища розгортання породжує, однак, багато питань і дуже розходиться з реальним життям особистості. Головним є навіть не те, що “плани” і “програми” залишаються явищами незрозумілими і такими, які взагалі не підлягають пізнанню. Важливішим є надто жорсткий детермінізм, який зовсім не відповідає реальності. Досвід свідчить, що людина сама обирає свій шлях, сама переживає прагнення і знаходить способи досягнення мети. Вона часто помиляється і розчаровується, змінює своє життя, знаходить інше оточення, відмовляється від звичок тощо. Усе це якось не поєднується з програмованістю.

Слід визнати, що якими б складними не були програми, вони все таки обмежені. Натомість різноманіття людських індивідуальностей як варіантів розвитку особистості – необмежене. Крім того, існують власне наукові факти, які засвідчують, що значна кількість окремих психологічних структур особистості протягом її розвитку не розгортається, а навпаки – згортається. Так, із виникненням опосередкованості специфічно згортається пізнавальна сфера людини: завдяки опосередкованому запам'ятовуванню, наприклад, людина може “дозволити собі” зберігати в актуальному досвіді не величезну буквальну інформацію, а її знак. Згортання притаманне всім вищим психічним функціям особистості.

У культурно історичній теорії Л.С.Виготського процес розвитку особистості розуміється не як розгортання чогось згорнутого і закодованого, а як виникнення принципово нових психологічних якостей – новоутворень, яке відбувається в активній діяльності і взаємодії індивіда з культурним середовищем, іншими людьми.

Отже, існує не суперечність навіть, а протиріччя: з одного боку, розуміння розвитку особистості як розгортання внутрішнього плану (програми), який у певному вигляді є в людині зараз. З другого – бачення розвитку як набуття психічних новоутворень в активній розподіленій діяльності. Ці дві позиції можуть бути діалектично поєднані: розвиток особистості являє собою набуття індивідом психічних новоутворень у власній діяльній активності. Виникнення цих новоутворень і означає розгортання, ускладнення особистості в цілому.

Розвиток особистості відбувається шляхом привласнення індивідом культурно історичного досвіду всього людства. Але не зовсім зрозумілими є механізми переплавлення цього досвіду в досвід індивіда. З іншого боку, як привласнення досвіду сполучається з внутрішнім процесом розвитку і з активністю самої людини? Іншими словами, розвиток особистості відбувається лише в процесах навчання, виховання та інших формах взаємодії, але він і не відбувається лише в цих процесах.

Це протиріччя є суто епістеміологічним і виникає через спрощене розуміння процесу привласнення, ототожнення його з соціалізацією. Остання являє собою адаптивний “зовнішній” процес пристосування людини до соціальних умов існування. Це є процес виникнення ідеального. Зустрічаючись у процесі реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює з цих об’єктів (матеріальних або ідеальних) особливі засоби знаки, що допомагають їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури свідомості, розвиваючи і змінюючи її.

Так відбувається з’єднання власних сутнісних механізмів розвитку з рухом особистості в соціумі. Фактично, як вказував Л.С.Виготський, розвиток особистості є не соціалізацією, а, навпаки, індивідуалізацією, оскільки в цьому процесі особистість ускладнюється і набуває унікальності та неповторності. Відбувається процес, який має назву “розпредметнення”, коли людина у власній активності здійснює розкриття вселюдських зусиль і механізмів, які привели до появи предметів культури. Це є, власне, квазідослідження, квазітворчість. Але оце “квазі” доречно лише з точки зору соціальної цінності результату. Для самої ж особистості, внутрішньо, це є справжня творчість. Ця теза дуже суттєва для педагогічного процесу.

Натомість, справді розвивальна освіта полягає в тому, що перед людиною ставиться не готовий об’єкт засвоєння, а створюється особлива навчальна ситуація, в якій у суб’єкта виникає власне завдання і власна творча активність, спрямована на оволодіння засобом і ситуацією в цілому.

Важливою є проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості й окремих психічних структур. Це, власне, питання співвідношення цілого і частин у розвитку. Ясно, що лише дослідження розвитку цілісної особистості може пояснити особливості розвитку її частин, і аж ніяк не навпаки. Те саме стосується і педагогічного управління розвитком індивіду: вирішального і прогнозованого результату навчання і виховання можна досягти лише через взаємодію з цілісною особистістю, але не на шляху впливу на окремі психічні функції.

Це протиріччя, однак, є достатньо гострим у сфері практично психологічній та педагогічній. Справді, якщо виходити з того, що особистість не є вродженою, а виникає, треба визнати на явність певного періоду розвитку дитини, коли особистості ще нема. Тут розвиток кожного окремого процесу є вирішальним, а похідною від їх розвитку буде цілісна особистість. Ясно, що ця логіка вимагає своєрідних систем експериментальної роботи і педагогічної діяльності (навчання та виховання).

Розвиток особистості полягає в організації та інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він почи нає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Розв'язання цієї суперечності полягає в одночасному “утри манні” цих двох ліній розвитку. Людина, яка зосереджується на собі, відсторонюючись від світу, є дисгармонійною особистістю, а її розвиток деформується. Але людина, не здатна до гли бокої рефлексії і саморегуляції, теж є дисгармонійно поверхо вою, безвідповідальною і неперспективною. Адже така позиція зумовлює недостатність саморегуляції та кризу відповідальності. Врешті решт уся особистість може бути зведена лише до зовнішніх виявів, являючи собою простий набір соціальних ролей масок.

Безперервність протікання особистісних процесів означає, що в кожному період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого, її справжнє ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, якого набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Отже, особистість, її дійсний теперішній стан, і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку.

Аналіз засвідчує, що особистість розвивається у формі становлення. Саме це поняття найбільшою мірою відбиває сутнісні особливості даного процесу. Термін “становлення” найчастіше вживається як синонім “розвитку” чи “формування”. Між тим, у теоретичних шуканнях О.Ф.Лосєва ми знаходимо ретельну розробку цього поняття як такого, що відбиває специфіку розвитку не взагалі, а лише окремих ускладнених систем, до яких належить і особистість.

Це зауваження дає змогу по іншому зрозуміти і усвідомити весь цілісний континуум розвитку людини. Якщо виходити з того, що особистість виникає, існує і зникає, слід, дотримуючись позиції Лосєва, визнати, що ми маємо не один єдиний, а три різних процеси розвитку людини. Розвиток, який породжує становлення особистості (до її появи), і розвиток, який продовжує цей процес у зовсім інших формах (після смерті або по вної руйнації особистості).

Отже, в чому полягає розвиток взаємовідносин особистості із зовнішнім світом (перша лінія)? Якщо відповісти однією фразою – розвиток цієї сфери полягає у подоланні жорсткого протистояння “суб’єкт – об’єкт”, або

“суб’єкт – інший суб’єкт” і досягнення стану гармонійної єдності зі світом без втрати суб’єктності, тобто без “розчине ності” в цьому світі. Народження особистості означає появу суб’єкта, тобто людини рефлексивної, відповідальної, усвідомлюючої і пристрасної. Людини, яка сама приймає рішення, керуючись власними мотиваційними переживаннями, і сама будує власну поведінку. Її рух тепер стає життєвим шляхом. Суб’єктність, крім того, передбачає відстороненість, відмежовування від оточуючого (від “не Я”), перетворення його у відчужений об’єкт. Так починалась особистість в історії, так вона починається в кожній людині онтогенетично.

Спочатку для дитини, ставлення до людей та до предметів є недиференційованим, тобто вона не відокремлює одних від інших. Але ставлення ці в обох випадках мають виражений об’єктний, відсторонений характер. На далі ці ставлення, стають різними, але їхня об’єктність зберігається. Принциповим є, що те чи інше ставлення людини до світу визначається її власною активністю, її діями. Як лінію становлення, розвиток виразності особистості можна уявити таким чином. Виразальна активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість інволюціонує.

Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно у філософії ця потреба і породжує на нею активність описується категорією “опредметнення”. Людина у своїй діяльності постійно ніби “розчиняє” культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона і втілює ці сили в зовнішній світ. Людина опредмечує себе як індивідуально неповторне соціальне ціле.

Розглянемо тепер лінію розвитку інтеграції особистості. Прогресивні зміни системи взаємозв’язків людини із зовнішнім світом приводять до того, що особистість перетворюється на суб’єкта не лише власної поведінки, а й власного внутрішнього світу, тобто себе самої. Перетворення людини в суб’єкта власного життя і власного становлення означає певне подвоєння процесу розвитку. Адже виникає управління і контроль з боку самого індивіда за розвивальними процесами і механізмами.

Особистість структурується. Цікаво, що ж це означає реально. Покажемо це явище тільки на прикладі пізнавальної сфери. В дійсності, виникнення психологічного органа означає, що психічна функція перестає бути прив’язаною до певної сенсорної системи.

Ця кардинальна готовність, виявляється, існує в єдиному ансамблі з бурхливим психосоціальним розвитком: поява розвиненої самосвідомості, засвоєння соціальних ролей, готовність до життєвого самовизначення, наявність перспективних життєвих планів – далеко не повний перелік сутнісних психологічних новоутворень вікового періоду розвитку.

Розділ 1.2 САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Самореалізація, як функціональне поняття, розглядається як умова досягнення особистісного зростання. Самореалізація входить до особистісної зрілості разом із самотрансценденцією. Вона включає непередметну і предмету духовну реальність. Зв'язок самореалізації і самотрансценденції виявляється в тому, що самотрансценденція регулює духовну реальність, яка надихає, надає ідеї, спрямовує особистість.

При самодетермінації людина усвідомлює свою тотожність із власною сутністю, а також визначає пошукову активність певної інформації, спрямованої на розв'язання завдань, поставлених кимось перед нею, або означених нею самою. Самодетермінація конкретизує готовність людини до самотійної і творчої діяльності.

Необхідною умовою самореалізації є усвідомлення життєвих цілей, як перспективного розвитку і конкретних цілей, що розв'язуються суб'єктом саме в конкретній діяльності. Самореалізація в діяльності є процесом, який сприяє і розвитку особистості в цілому, і становленню цієї діяльності конкретно. Самореалізація може виявлятися не лише в діяльності, а й у праці, спорті, любові. Глибинні умови самореалізації – це риси, що сприяють самореалізації і можливості, які забезпечують досягнення самореалізації. Для самореалізації необхідними є такі умови: внутрішня потреба особистості у самореалізації і адекватне самоставлення особистості. Потреба у самореалізації запускає самодетермінацію, як процес сутнісного самовизначення, і залежить від особистісного потенціалу. Крім того, самореалізація взаємопов'язана із самоздійсненням. Досягнення стану самореалізації розглядається через феномен понаднормативної активності.

Діяльнісна самореалізація підкреслює той факт, що самовираження суб'єкта відбувається в різних видах діяльності (навчальна, пізнавальна, творча, професійна тощо), при чому відбувається досягнення особистістю принаймні компетентності в цій діяльності. Різновидом діяльнісної самореалізації можна розглядати і самореалізацію учня в процесі навчання і навчально-пізнавальної діяльності. Соціальна самореалізація – проявляється в гуманітарній місії особистості.

Особистісна самореалізація виявляється у самовдосконаленні, досягненні особистісного зростання, саморозкритті особистістю власного особистісного потенціалу. Особистісна самореалізація має перебіг у формі саморозвитку, самовдосконалення, зокрема – саморозкриття певних талантів. Особистісний потенціал містить у собі такий набір інтелектуальних, моральних і вольових якостей, як: відповідальність, допитливість, товариськість, працьовитість, наполегливість, ініціативність, ерудицію, креативність.

Особистісна самореалізація являє собою різновид самореалізації і спрямована на самовдосконалення особистості, виявляється у прагненні до самовдосконалення, є індивідуальною у визначенні особистістю своєї долі. Оскільки, як вже зазначалося, самореалізація має змістові, процесуальні і ре-

зультативні аспекти, то вона передбачає цілісність особистості і її високі досягнення. Низка дослідників вважає, що на самореалізацію будь-якого виду надто потужно впливає самодетермінація. Самодетермінація – здатність втілювати свою свободу, самостійне здійснення вибору дій, вчинків, не зважаючи на вплив зовнішніх і внутрішніх детермінант. Свобода – здатність людини діяти не за зовнішніх детермінант, а здатність втілювати внутрішні переконання, задуми, плани в поведінці, діяльності, творчості, спілкуванні, - взагалі – в життєдіяльності. Отже, основою самодетермінації людини є її переконання про себе і про оточуючий світ. Тому й самореалізація проявляє себе найкраще при розвиненій самодетермінації, коли людина знає, що вона хоче донести людям через свою творчість.

Справжня самореалізація досягається через самоактуалізацію, при цьому соціальна спільнота визнає цю самореалізацію як талановитий здобуток людства. Таким чином, критерії самореалізації – не тільки здійснення діяльності на суб'єктному рівні, але і значущий вклад діяльності в об'єктивному плані. Пропонується таке психологічне визначення самореалізації: самореалізація - специфічна форма активності, в якій проявляються: самоорганізація людини, її смисли, цінності, її пізнання. Оскільки самодетермінація визначається як духовна (екзистенційна) саморегуляція цінностей і смислів, і включає в себе сформовані цінності буття, вищі для конкретної людини, - вона і детермінує продуктивну самореалізацію. Зазначається також, що чутливість до проблем – це не тільки критерій пізнавальних можливостей, але і когнітивний фактор самореалізації. Якщо людина обирає для себе творчість як цінність, це означає наявність її готовності до самореалізації вищого рівня. Зробимо узагальнення: на теоретичному рівні дослідники намагаються розкрити сутність самореалізації; надати їй визначення; виділити критерії, що відрізняють самореалізацію від інших психологічних феноменів; описати види, форми і рівні розвитку самореалізації. Надто вагомим, з нашої точки зору, є погляд Максименко С.Д. на розв'язання проблеми самодетермінації і самореалізації особистості. У працях дослідника зазначається, що наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини має безмежність його проявів, оскільки особистість – система, що саморозвивається, її структура протягом всього часу існування процесуально самореалізується.

Феномен самодетермінації розглядається в рамках суб'єктності особистості. Суб'єктність – системна людська якість, в якій реалізується найважливіша інтенція людини як суб'єкта, що виявляється в прагненні реалізувати і проявити себе. Структура самодетермінації вміщує три компоненти: ціннісно-сміслового (формування особистісного смислу і побудова життєвих перспектив); регулятивний компонент, мотиваційно-вольовий компонент (здійснення самодетермінації за умови певного результату, який проявляється в реалізації прийнятого рішення в діяльності і поведінці людини). Особистісне самовизначення як різновид самодетермінації – це самостійний вибір людиною напрямку свого розвитку. Самовизначення, як і самодетермінація, активізує потребу в активності і відповідальності, потребу в представленості, самореалізації в суспільній діяльності.

Розділ 1.3 ОСОБИСТІСНЕ СТАНОВЛЕННЯ МОЛОДОЇ ЛЮДИНИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Освітній простір як базове середовище розвитку людини. У центрі уваги сучасних досліджень є розвиток людини як особистості, яка виступає одночасно як головний критерій ціннісно-смиислового стану розвитку суспільства, так і основний важель його подальшого прогресу. Динамізм та глобалізм, притаманні сучасному світу, обумовлюють зростання соціальної ролі людини, інтелектуалізацію її праці, швидке опанування змінами у техніці і технологіях – все це формує новий соціальний запит на розвиток людського потенціалу країни, генерацію нового покоління українців: людей з інноваційним типом мислення, інноваційною культурою, гнучним стилем поведінки та новою патріотичною мотивацією, здатних жити і працювати в умовах соціально-економічних трансформацій. У цій ситуації освіта, як базове розвивальне середовище, покликано вирішити найважливіше стратегічне завдання – забезпечити підготовку молоді до життя і діяльності у ХХІ столітті, сформувати патріота і конкурентоспроможного громадянина, тим самим – конкурентоспроможну європейську Україну.

Ідеться не просто про те, щоб формувати носія знань, – це, передусім, – радикальна гуманізація освіти, посилення особистісного виміру в освітній практиці – орієнтація на людину: на педагогів та учнів як повноправних суб'єктів системи освіти; основою навчання – рівноправний діалог між тим, хто навчає, і тим, хто навчається. Нова освітня ідеологія передбачає переорієнтацію з інформаційного типу освіти на особистісно зорієнтований. Сьогодні довелось, що така функція освіти як отримання і засвоєння знань не може бути єдиною, а тим більше основною. Поряд із нею «проростає» інша – «навчання навчатися», тобто набування вмінь і навичок, оволодіння новою інформацією та її ефективного застосування на практиці впродовж життя. «З способу просвіти індивіду освіта перетворюється у механізм розвитку культури, суспільства і людини. Розвивальна функція освіти стає визначальною: вона перетворюється у «генетичну матрицю» суспільства, виступає простором особистісного розвитку кожної людини».

Розглядаючи освіту в якості потенційного джерела соціальних змін і можливої трансформації суспільства, вона повинна готувати людину інноваційного типу, здатну сприймати змінність як суттєву складову власного способу життя та бути готовою до виконання інноваційної діяльності.

Орієнтація на досягнення не лише предметних освітніх результатів, а перш за все на становлення особистості учня (студента) максимально наближає навчання і виховання до розкриття і реалізації ним свого особистісного потенціалу, до розвитку сутнісних сил і можливостей.

Існуючі соціальні зміни у системі освіти змінюють не лише її загальну архітектуру, а й сенс. Її зміст вбачається як необхідна умова для особистісного самовираження і самоствердження, як можливість найбільш повно відповісти природі свого «Я», тобто допомагати учневі (студентові) активізувати те, що у них закладено, а не навчати їх того, що придумано кимось ра-

ніше, апріорно. Такий підхід відкриває найконструктивніший шлях до саморозвитку і самореалізації особистості. У світлі цих тенденцій гостро постає проблема формування в освітньому середовищі навчальних закладів, які розвивають особистість учня (студента) як суб'єкта освітнього процесу.

Розвиток особистості учня (студента) – пріоритетна якість вітчизняної освіти. Принципово нові національні потреби передбачають докорінне реформування освіти в Україні з метою забезпечення її якості. Дотепер розбудова національної освітньої системи не супроводжувалася достатнім усвідомленням пріоритету якісної освіти, яка формує самостійність і самодостатність людини, здатність діяти автономно і відповідально, ефективно поповнювати та, головне, творчо застосовувати набуті знання та вміння. Сутність та багатогранність поняття «якості», має важливі показники, критерії і виміри, зокрема: відповідність заявленої освіти її призначенню, головній меті, сутності; розбудова структурного освітнього простору за рівнями, орієнтацією, галузями; запровадження класифікації та кодифікації освітніх програм і відповідних освітніх досягнень (класифікацій і ступенів); відповідність освітньої діяльності змісту освіти прийнятним стандартам та їхнє науково-методичне забезпечення. Усе це обумовлює необхідність побудови освітнього середовища як багатовимірного простору, в якому розвиток зрілої особистості є пріоритетним критерієм надання якісних освітніх послуг. Новий вимір освіти – це, з одного боку, розуміння особистості як нової соціокультурної форми існування психіки, що являє собою неподільну єдність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності, поведінки і саморегуляції. Навчальна діяльність виступає тією діяльністю, яка повертає учня до самого себе, вимагає від нього рефлексії, оцінки того, «ким я був» і «ким став». Найголовніше у навчальній діяльності – це поява ставлення до себе як до суб'єкта учбової діяльності, яке може розглядатися як особливе емоційно-ціннісне усвідомлення і прийняття себе як активного, ініціативного та відповідального початку (як інтегруючої інстанції) своїх психічних властивостей щодо активного перетворення умов учбової діяльності.

Забезпечення якісної освіти – мета сучасної освіти, яка передбачає створення сприятливих умов для розвитку особистості кожного учня (студента). Не декларация, а реальне втілення в освітній процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії дозволить у значній мірі оптимізувати особистісний розвиток вихованців, активізувати їхній особистісний потенціал.

Таким чином, самоактуалізацію по праву вважають магістральною лінією особистісного розвитку, розглядаючи її не лише як кінцевий етап смислотвірної діяльності, але й відповідно до останньої як процес вияву і реалізації своїх можливостей. Загальна лінія особистісного розвитку учнівської та студентської молоді в освітньому просторі знаходить відображення у ступені розвинутості здатності до самоактуалізації. Особистісний розвиток розглядається як процес смислотворення, що визначається здатністю до самоактуалізації як його ціннісно-сислової складової. Ступінь розгорнутості здатності до самоактуалізації опосередковується зв'язком із певними смисложиттєвими орієнтаціями та особистісними властивостями досліджуваних.

Розділ 1.4 ПРОЯВИ ВНУТРІШНЬОЇ КОНФЛІКТНОСТІ В ДІЯЛЬНІСНІЙ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Самореалізація особистості відіграє важливу роль в житті людини. За словами дослідників, існує три види самореалізації: діяльнісна, соціальна, особистісна. Формою особистісної самореалізації є саморозвиток. Реалізувати свої завдання та здібності, наповнити своє життя своїм сенсом, зрозуміти себе, усвідомити свою роль, призначення, свої бажання та можливості - це одне з головних завдань, психологічних внутрішніх завдань, які розв'язує людина протягом свого життя.

Самотність найчастіше розкривається через: дефіцит соціальних зв'язків особистості; суб'єктивний стан, що не завжди співпадає із об'єктивною соціальною ізольованістю; сприйняття власного стану самотності переважно негативно, що й створює страждання.

Відзначимо, що переживання самотності як глобальний соціально-психологічний феномен, може бути виражений у вигляді духовно-психічної властивості особистості, а також як духовно-психічний процес чи стан її внутрішнього світу, ставлення індивіда до спільноти та суспільства до нього і може проявлятися через соціальну пасивність, депресію, почуття власної не потрібності. Переживання самотності деструктивно впливає на соціалізацію особистості.

Стан самотності супроводжується конструктивними або деструктивними переживаннями. Треба підкреслити, що при цьому вибір стратегії самоопанування забезпечує трансформацію негативного переживання у позитивне та його корекцію. Оскільки переживання самотності виявляється необхідним для того, щоб людина могла ідентифікувати себе та власний суб'єктивний світ з більш широким – глобальним, можна говорити і про позитивний смисл даного явища. Переживання самотності здатне дати ресурс, час на роздуми, цінність кожної миті, можливість переоцінки цінностей, усвідомлення своєї унікальності і неповторності, значущості, цілісності.

Внутрішньоособистісна конфліктність може бути амбівалентним джерелом: конструктивним, що забезпечує перетворення, розвиток; і деструктивним, що призводить до суперечностей, які важко вирішуються і які обмежують можливості особистості та сприяють поглибленню переживання почуття самотності. В цю систему входять складові когнітивної, емоційної і поведінкової сфер, такі, як: самооцінка, самоактуалізація, емоційна стійкість, переживання, оціночні ставлення до оточуючих, креативність, евристичність, соціальний інтелект, саморегуляція, впевненість та інші суб'єктивно значущі еталони. Гострота проблеми міжособистісної ізоляції, яка часто переживається як самотність, і ускладнює процес діяльнісної реалізації особистості в освітньому просторі, в юнацькому віці обумовлена пріоритетом таких цінностей як дружба, любов, інтимна близькість, а також з активізацією процесів становлення самосвідомості. У зв'язку з цим, саме в цей період розвитку, в цей важливий період початку самореалізації особистості, в багатьох випадках необхідна професійна психологічна допомога.

ЧАСТИНА II

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР ДІЯЛЬНІСНОГО ОПОСЕРЕДКУВАННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розділ 2.1 ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ ШКОЛИ

Пред'явлення назовні актуального внутрішнього змісту людини відбувається у самовираженні. Самореалізація як результат здійснюється в процесі самовираження і саморозвитку. Разом з тим, через саморозвиток і самовираження відбувається процес самореалізації. У цій взаємообумовленості і здійснюється становлення самореалізації. Самовираження відрізняється від прагнення до самореалізації тим, що в самореалізації відбувається зростання і розвиток особистості, а не просто вираження назовні того, що вже сформувався і є (опредмечування). Отже, саморозвиток і самовираження є необхідними умовами і результатом самореалізації.

Самоздійснення найчастіше розуміють як процес і результат розгортання людських потенцій протягом життя; повну реалізацію можливостей особистості, як кінцевий результат самореалізації. «Особистісне самоздійснення являє собою свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, результатом чого є постійне досягнення особистісно та соціально значущих ефектів, формування власного "простору життя"». Отже, самореалізація є моментом самоздійснення.

Розрізняють такі види самореалізації як діяльнісна, соціальна та особистісна. Особистісна самореалізація являє собою безпосередньо духовне зростання особистості, реалізацію внутрішнього потенціалу, удосконалення особистісних рис, які допомагають успішно реалізовувати себе у інших сферах та іншими шляхами. (Це як базова, необхідна але не достатня умова. Це свого роду внутрішнє начиння (сутність), знаряддя, яке відточується і ускладнюється та завдяки якому людина в подальшому реалізує себе). Соціальна самореалізація полягає у виконанні соціально корисних функцій, на кшталт громадської та волонтерської діяльності, участі у студентському чи учнівському самоврядуванні, тобто у будь-якій діяльності, де особистість реалізує себе в соціальних осередках, привносячи корисний вклад у загальну суспільну життєдіяльність. Діяльнісна самореалізація полягає у залученні особистості до різних видів діяльності, її самовираження в них, підвищення рівня компетенції. Такими видами діяльності можуть виступати різні види захоплень та хобі. Сюди ж відносимо професійну і учбову діяльність як різновиди діяльнісної самореалізації.

Самореалізація як сутнісна якість є ціннісною для особистості. Від успішності самореалізації залежить як внутрішня задоволеність, самоефективність, впевненість особистості, так і особистісна ефективність у зовнішній діяльності. Тому теоретичного і практичного значення набувають питання

умов, чинників, механізмів становлення самореалізації. Самореалізація включає в себе: потребово-мотиваційну сферу (потребу у самореалізації, самовираженні, самоздійсненні); раціональну сферу (самосвідомість, самопізнання, самовідчуття, самосприйняття, самоспостереження, самоактуалізація, самооцінка); емоційну сферу (самопереживання, самозаспокоєння, самовтіху, самовідволікання, самовибачення, самосхвалення, самолюбство, самоповагу самонавіювання); вольову сферу (самодисципліну, самостійність мислення та дій, самоналаштування, самовизначення); власне діяльнісну сферу особистості.

Кожен з видів діяльності, що входять до структури самореалізації найбільш інтенсивно розвивається на етапах онтогенезу, сенситивних для його освоєння. На цій підставі дослідниця робить дуже важливе для психолого-педагогічної практики припущення, що шляхом цілеспрямованої організації освітнього простору під час сенситивних періодів онтогенезу, можна стимулювати становлення відповідних видів самореалізаційної діяльності. Отже, розуміння і пояснення цього феномену в системі діяльнісного підходу дозволяє прослідкувати процес самореалізації через систему діяльнісних конструктів та психічних новоутворень особистості, онтогенетичної стадіальності становлення, відкриває можливості пізнання психологічної структури самореалізації і внутрішніх механізмів взаємодії її окремих характеристик.

Становлення самореалізації відбувається у площинах часу і простору. Площина простору – це простір життєдіяльності людини. Стосовно підростаючої особистості – це перш за все освітній простір, який розширює свої можливості для дитини, підлітка, молодшої людини у порівнянні із можливостями, які були на попередніх етапах розвитку. Тут постає питання цілеспрямованої організації освітнього простору, який сприятиме становленню самореалізації.

Процес становлення самореалізації у підлітковому віці базується на здобутках попереднього етапу розвитку особистості. Новоутвореннями молодшого шкільного віку є: довільність психічних процесів, їх інтелектуалізація, внутрішній план дій, внутрішнє опосередкування, коли регуляція йде від контролю до самоконтролю, формуються уміння свідомо ставити цілі, шукати і знаходити засоби їх досягнення, планувати виконання учбових дій, долати труднощі та перешкоди. У навчальній діяльності, яка у молодшому шкільному віці була провідною, рефлексія спрямовувалася на предмет – власне на діяльність учіння. Молодший школяр учився довільно спрямовувати увагу на мету, задачу, засоби її вирішення, вибір послідовність дій (планування) тощо які були спершу задані вчителем. У підлітковому віці змінюється спрямованість рефлексії з орієнтації на умови задачі до орієнтації на суб'єкта дії, тобто на себе, що призводить до зміни типу суб'єктивності. Учбова діяльність вперше набуває для школяра особистісного смислу. Саме це дозволяє підлітку на новому етапі навчання зайняти активну суб'єктивну позицію щодо власної навчальної діяльності – визначати межі своїх можливостей, шукати шляхи виходу за ці межі, знаходити нові способи дій. Новий рівень мислення дозволяє узагальнювати власний досвід як у навчально-

пізнавальній діяльності, так і, що не менш важливо, у самостваленні, самопізнанні, саморозвитку, дає можливість виходу на рівень креативності, творчості. Нужда в розумінні себе, у самоповазі створює внутрішню напругу, бажання скласти чітке уявлення про самого себе, винайти контакт із собою. Це змушує підлітка звернутися до наявних у нього зовнішніх і внутрішніх ресурсів.

Спрямованість визначає всю психічну структура підлітка, його діяльність, і представляє собою систему відносин особистості до себе та до інших (суспільства, близького і далекого оточення). Здатність підлітка до рефлексії (в різних її формах) – це достатньо усвідомлена, суб'єктивно значуща внутрішня психічна основа, яка є підґрунтям і змістовним аспектом суб'єктності на етапі переходу від дитинства до дорослості. Підлітковий вік є сензитивним періодом для розвитку рефлексії, яка проявляється у всіх аспектах життєдіяльності – інтелектуальному, соціальному і особистісному. Інтелектуальна рефлексія є однією з форм усвідомленого ставлення до власних можливостей і виявляється у здатності аналізувати, порівнювати і оцінювати свої потенційні і реальні дії під час вирішення інтелектуальних завдань, у співвіднесенні своїх розумових можливостей із рівнем складності цих завдань. Соціальна рефлексія пов'язана із співвіднесенням власних можливостей із завданнями у сфері міжособистісних стосунків, соціальних відношень. Рефлексія у соціальному контексті допомагає визначити власну позицію по відношенню до зовнішнього світу. Особистісна рефлексія спрямована на оцінювання своїх власних індивідуальних особливостей і потреб. Вона є базисною складовою «Я»-концепції в цілому і образа «Я» зокрема. Пріоритетним у підлітковому віці стає розвиток особистісної рефлексії, що призводить до формування у підлітка стійкої часової перспективи, свідомого ставлення до себе та Інших, актуалізації внутрішніх ресурсів та творчого потенціалу, дозволяє осмислити можливі мотивації саморозвитку і стратегії самореалізації.

Отже, загальною передумовою самореалізації у підлітковому віці є перехід особистості яка є суб'єктом до усвідомлення себе суб'єктом, тобто формування у неї самосвідомості. З'ясовано, що чим вище показники успішності, тим вищими є показники мотивів саморозвитку, позиція школяра, комунікативних і зовнішніх. Це дає підставу припустити, що шкільна успішність підлітків залежить від високого рангу мотивів цих груп у структурі мотивації навчальної діяльності. Пізнавальні мотиви посіли останнє місце в мотиваційній структурі високо успішних підлітків.

Аналіз кореляційних взаємозв'язків успішності з вираженістю та ранговими місцями груп навчальних мотивів, виявив позитивну значущу кореляцію рівня успішності з вираженістю мотиву саморозвитку, зі домінуванням цього мотиву у більш успішних школярів. Отже, *група високо успішних підлітків відрізняється суттєвим значимим домінуванням у мотиваційній структурі мотиву саморозвитку*. Аналіз динаміки розвитку мотиваційної структури підлітків дає підстави вважати, що *мотив саморозвитку є стрижневим і вказує напрямок розвитку мотиваційної структури досліджуваних груп підлітків*.

Розділ 2.2 ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ В ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досягнення вищих рівнів самореалізації особистості у пізнавальній діяльності відбувається на тлі самостійної і творчої пізнавальної діяльності і має такі ланки: 1. поява в учня сформованої, усвідомленої пізнавальної проблеми, що відбувається на базі чутливості до проблем; 2. пізнавальна пошукова активність, спрямована на пошук пізнавальної інформації. На цьому етапі особливо активізуються пізнавальні здібності і пізнавальна спрямованість, переживання самоактуалізації. 3. З'явлення нового образу виявляється у вигляді інсайту в процесі творчої переробки знайденої пізнавальної інформації. 4. Культуралізація як процес переводу нового творчого образу в об'єктивовану форму культури, тобто здійснення самореалізації через соціалізацію продукту творчої діяльності. Для учня фактором соціалізації можуть бути відповіді на уроці, твори, доповіді, навіть публікації у наукових виданнях.

Головним критерієм самореалізації учня у пізнавальній діяльності є його чутливість до проблем, яка розвивається на базі наявних особистісного і творчого потенціалу, а також вміння цю проблему успішно розв'язувати так, щоб це визнавало суспільне оточення особистості (для учнів – це вчителі, батьки, однокласники і їх самореалізація визначається в оцінці вчителем рівня шкільної успішності-неуспішності учня: відмінник, добре встигаючий, слабовстигаючий, невстигаючий, педагогічно занедбаний; або обдарований, талановитий, посередній, відстаючий.

Самореалізація досягається через розвиток і саморозкриття пізнавальних і творчих здібностей і через залучення самодетермінації (як екзистенційної саморегуляції навчальної діяльності), та інших мотиваційно-вольових якостей учня у процес виконання ним творчо-пізнавального завдання.

Більш часткові елементи самореалізації – способи досягнення цілей – можуть виявитися доступними і недоступними для учня, що пов'язано із ставленням учня до соціальних і моральних норм; його уявленням про правила прийняття рішень – морально-етичною регуляцією; пізнавальним аспектом (збір і аналіз інформації, ставлення до різних її джерел); уявленням про необхідні і межові затрати часу; уявленням про ресурси; про рівні і цикли активності. Звісно, що без цілеспрямованого докладання зусиль в цьому напрямку з боку вчителя, шкільного психолога і батьків, учневі самому важко все це усвідомити, осмислити.

Цілісне уявлення про феномен самореалізації неможливе без розкриття смислової і процесуальної складових самореалізації, усвідомлення її структури і особистісних детермінант, що сприяють її розгортанню, або блокують її. Необхідними є визначення адекватних критеріїв самореалізації. В психологічній літературі пропонуються узагальнені характеристики критеріїв структури самореалізації, а саме: 1) організаційні критерії – цілі, мотиви, ціннісні орієнтації, усвідомленість умов зростання, рівень досягнень, став-

лення до діяльності, бажання здійснювати пізнавальну діяльність (бажання оволодіти необхідними знаннями, навичками, вміннями); 2) діяльнісно-творчі критерії: засоби і способи реалізації обраної діяльності: компетентність, спрямованість; самоконтроль, динамічний характер творчої активності, вміння творчо вирішувати завдання; міра реалізації творчого потенціалу особистості; 3) суб'єктно-особистісні критерії – рівень сформованості суб'єктних якостей і особистісного розвитку; 4) результативно-діяльнісні (для учнів), результативно-професійні (для студентів і професіоналів) критерії – результативність діяльності, реалізація знань, умінь, навичок, практичних дій, вміння їх застосовувати.

Проаналізувавши психологічну наукову літературу з проблеми самореалізації, та здійснивши попереднє пілотажне дослідження самореалізації учня в навчально-пізнавальній діяльності, ми пропонуємо психологічну модель дослідження структурних компонентів самореалізації особистості учня.

Як вже неодноразово зазначалося, самодетермінація відіграє найголовнішу роль у проявах самореалізації. Під самодетермінацією ми розуміємо такий психологічний глибинний феномен особистості, який вбирає в себе внутрішній світ особистості, внутрішні стани і риси характеру, через що особистість регулює у собі прояви автономності, активності, креативності з позиції найвищих для неї ціннісних і духовних орієнтацій - і, тим самим, з допомогою самодетермінації досягає самореалізації, чим забезпечує розвиток здібностей і власний саморозвиток.

В мотивації діяльнісної самореалізації є планування на зміни, напрямки, на інтенсивність діяльності. Діяльнісна самореалізація має такі стадії розгортання: 1) актуалізація можливостей, виділення «Я-образу», усвідомлення інтересу, самооцінка зусиль, мети, потреб. 2) Розгортання діяльності (індивідуалізація) – безпосередній процес діяння з допомогою самовираження. 3) Розв'язання проблеми, її оформлення у вигляді результату, доступного оточенню для ознайомлення. (соціалізація, культуралізація). Насамкінець, самореалізація визначається в критеріальній системі: успіх-неуспіх; визнання-критика. Але це є справжні (суб'єктні, самоактуалізаційні) досягнення для самої особистості, а не якась підміна чи неправда. Також самореалізація учня в пізнавальній діяльності полягає в тому, що у навчальному і позанавчальному пізнанні учень проявляє себе у якісному виконанні навчально-пізнавальних завдань.

Розділ 2.3 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ ТА МОТИВАЦІЇ ЇЇ ПРОЯВУ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Взаємодіючи з оточуючими, дитина розширює коло уявлень про себе і набуває здатності до їх демонстрації, спочатку, на елементарному неусвідомлюваному рівні, а з віком, на основі соціально і культурно прийнятих способів поведінки, це вербальна і невербальна демонстрація власної особистості в системі зовнішніх комунікацій.

Отже, як і у будь-якому середовищі, у дитячому шкільному є субкультурні норми самопрезентації, завдяки яким дитина ідентифікує представників своєї групи, напрямки. Спосіб самопрезентації стає ритуальною поведінкою зі своєю символікою як спосіб розрізнення «своїх» і «чужих».

Метою є проаналізувати функціонування самопрезентаційного феномена та дослідити мотивацію його прояву в перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку в умовах діяльній самореалізації в освітньому просторі.

До 9-10-річного віку дитина остаточно розстається з роллю малюка, вона виросла й подорослішала. Це перехідний період від молодшого шкільного до підліткового віку, коли активно формується особистість, і стрімко відбуваються фізіологічні зміни в організмі.

Підлітковий вік – це, з одного боку, вік індивідуалізації, відкриття та ствердження свого унікального і неповторного «Я», а з іншого – вік соціалізації, вростання в світ людської культури і суспільних цінностей. І обидві ці лінії розвитку реалізуються на тлі загальної особистісної нестабільності.

Взаємодіючи з оточуючими, дитина розширює коло уявлень про себе і набуває здатності до їх демонстрації, спочатку, на елементарному неусвідомлюваному рівні, а з віком, на основі соціально і культурно прийнятих способів поведінки. Комплекс способів і стратегій представлення себе оточуючим позначається як самопрезентація. Це вербальна і невербальна демонстрація власної особистості в системі зовнішніх комунікацій.

У вузькому значенні, самопрезентація – це акт самовираження і поведінки людини, спрямований на те, щоб створити сприятливе враження про себе у Іншого як носія позитивного «Я». Самопрезентація в цьому випадку розглядається як вміння дитини подати себе у новому для неї становищі, в нових умовах перебування, в новому оточенні. Слова «сам», «саме» вживаються для надання особливої важливості особистій діяльності. Ми розглядаємо самопрезентацію як один з важливих аспектів соціальної адаптації дитини. Поряд з розвитком здатності її до адаптації посилюється і прагнення до самопрезентації, самоствердження, тобто до різних стратегій «Я».

Незалежно від характеру процесу (стихийний чи регульований), самопрезентація формує у дитини 9-10 років певний рівень очікувань, стиль взаємостосунків, а також є засобом впливу на оточуючих. Самопрезентація пе-

редбачає наслідування дитиною культурних зразків поведінки як найбільш адекватним варіантам реагування на ті чи інші обставини спілкування.

При самопрезентації важливе значення мають соціальні очікування, пов'язані з образом «Я» і образом важливого «Іншого».

У той же час, вирішуючи завдання самопрезентації, дитина у перехідний період виробляє стереотипи поведінки, які впливають на стиль самопрезентації. Обраний стиль є неусвідомленим відображенням цінностей і самоствавлення.

Отже, як і у будь-якому середовищі, у дитячому шкільному є субкультурні норми самопрезентації, завдяки яким дитина ідентифікує представників своєї групи, напрямки. Спосіб самопрезентації стає ритуальною поведінкою зі своєю символікою як спосіб розрізнення «своїх» і «чужих».

У структурі досвіду самопрезентації можна виділити кілька компонентів: суб'єктивний, змістовний операційний та об'єктивний.

Суб'єктивний, або ціннісно-смысловий (образ «Я» і образ «Іншого», самоствавлення, позиція, самооцінка) – яким чином дитина суб'єктивно відображає себе та інших людей (перцепція); задає контекст самопрезентації і буває конструктивним і неконструктивним.

Тут також мають значення особистісні мотиви. Дитина включається у будь-яку справу, якою зайнятий ровесник, заради того, щоб порівняти свої і його можливості. В ролі мотивів виступають порівняльні, аналогічні якості – свої і однолітка, можливості (вміння, знання, моральні якості), потреби (бажання, схильності). Перший варіант особистісного мотиву, коли вона прямо висловлює потреби у спілкуванні з ровесником, а не підпорядкований іншим потребам. Другий варіант особистісного мотиву – ровесник як цінитель тих якостей, які дитина вже виділила у собі як перевагу. Дитина демонструє свої вміння, знання і особистісні якості, спонукаючи інших дітей підтверджувати їх цінності. Мотивом спілкування стають його власні якості відповідно власності однолітка бути їх цінителем. Цей мотив також прямо пов'язаний з потребою в спілкуванні, з прагненням дитини пізнати свої можливості, підтвердити переваги, використовуючи відгук на них з боку ровесника [4, с.16].

Змістовний компонент – сукупність обставин, які оцінюються як значущі й незначущі.

Дитяча самопрезентація розглядається як форма особистісного самовияву дитини, важливе соціальне уміння, розвиток якого є необхідним аспектом формування Я-концепції дитини та її взаємодії з іншими людьми.

Існуючі дослідження стосуються окремих аспектів самопрезентаційного феномена як у сфері мотивації, так і вибудовування бажаного образу.

Широко дискутується проблема мотиваційних джерел самопрезентації. Наукові підходи різняться: напрямом дії мотиву (спрямування на внутрішній світ – на соціальне середовище), відмінністю у визначенні змісту мотиву (акцентування психологічних чи соціально-психологічних аспектів).

Розділ 2.4 САМОПРИЙНЯТТЯ Я ТІЛЕСНОГО ЯК ОСНОВА ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Для сучасної людини її тіло стає тією істотною умовою, яка багато в чому визначає професійну, соціальну і навіть особистісну реалізацію та успішність. У психології уявлення людини про свої тілесні параметри, власну привабливість відображається в поняттях «Я-тілесне» або «Я-фізичне» як одне з вимірів цілісної Я-концепції. Більшість дослідників підкреслюють, що уявлення про своє тіло, його розміри, форму, привабливість, служать найважливішим джерелом формування представлення про власне Я.

Тілесність є, перш за все, пізнанням суб'єктом себе як буття психофізичного, тобто також матеріального, але такого, що не дає звестися всього лише до виміру матерії - комплексу органів і пов'язаних з ними функцій. Психофізична єдність суб'єкта спричиняє, що не пізнає він свого тіла як одного з багатьох матеріальних предметів, існуючих у світі.

Формування образу тілесного Я відбувається в значній мірі під впливом соціально-психологічних факторів і представляє собою двоїстий процес. З однієї сторони - це вплив суспільства, що виражається в стереотипах, ідеалах, судженнях, уявленнях, а іншого боку - це самостійне осмислення і усвідомлення власних критеріїв значущості власного тіла.

Питанням генезису образу тілесного Я, особистісної рефлексії тілесного потенціалу, самооцінки та самоприйняття власного тілесного образу не було приділено достатньої уваги. При цьому можна спостерігати, що з'являється все більше актуальних досліджень, спрямованих на аналіз впливу ЗМІ та Інтернету на формування у підлітків уявлень про свою зовнішність та зовнішність оточуючих. Саме тілесне «Я» володіє інстинктами виживання і продовження роду, статевою ідентичністю і рівнем сексуальності, гомеостатичними потребами і мотивами, а також образом і концепцією свого тіла. Самоприйняття Я-тілесного в підлітковому віці виступає чинником діяльній самореалізації. Незадоволеність підлітка своїми фізичними даними, переживання з приводу своєї зовнішності складаються в уявлення про своє Я-тілесне і знижують рівень самоприйняття. Прийняття підлітком свого тіла визначає прийняття себе. Завдання розвитку тілесної ідентичності полягає в тому, щоб прийти до прийняття свого Я-тілесного. Зокрема, ставлення до себе з точки зору задоволення або незадоволення своїм тілом, різними його частинами і індивідуальними особливостями є істотним компонентом складної структури самооцінки і має величезний вплив на самореалізацію особистості в усіх сферах життя. Самоприйняття Я-тілесного здійснюється як природній процес дорослішання, разом з тим воно має багато складнощів і потребує створення спеціальних умов, спрямованих на його оптимізацію. Відсутність таких умов може вести до регресу самоприйняття і, як наслідок, до утруднення подальшого розвитку самореалізації.

Розділ 2.5 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ДИТЯЧОЇ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА В УМОВАХ ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ

Розвиток єдиного підходу до розкриття сутності поняття «агресії» передбачає необхідність виділення та розуміння різних статусів агресії: агресії як психічного стану, агресії як властивості особистості, агресії як об'єкту потреби та агресії як поведінкового прояву.

Вирізняються три основних типи (рівні) агресії: індивідний, суб'єктно-діяльнісний і особистісний: 1) індивідний тип полягає у самозахисті, захисті свого майна, дітей; 2) суб'єктно-діяльнісний тип виявляється у звичайному для людини стилі поведінки і пов'язаний із намаганням досягти своєї мети, успіху чи із зворотною реакцією на загрозу; 3) особистісний тип пов'язується із мотиваційною сферою людини, її самосвідомістю і виявляється у надаванні переваги насильницьким засобам досягнень своїх цілей.

Також однією з форм агресивної поведінки є аутоагресивна поведінка, тобто агресія, спрямована на самого себе. Наявність аутоагресії пов'язана з особливостями сприйняття інших людей. Однак зв'язки ці є не тривіальними і, на перший погляд, парадоксальними. Аутоагресія практично не пов'язана з негативізацією сприйняття інших.

Поняття агресії слід вирізнити від поняття агресивності. Якщо агресія розуміється як *поведінка* чи певні *дії*, то агресивність розуміється як *риса, властивість особистості*. Різниця між цими поняттями, зокрема, полягає у тому, що не всі агресивні дії змовляються агресивністю особистості, а агресивність людини не завжди призводить до агресивних дій.

Агресивність можна визначити як стійку установку, позицію, готовність до здійснень агресивних дій. Агресивність у сенсі агресивного характеру виражається в агресивних діях, невдоволені, недобррозичливості та ін. [20].

Розуміючи агресивність як рису особистості, багато науковців вказують на її набутий характер, підкреслюючи провідне значення елементу соціальної зумовленості її формування. Набутий людиною рівень агресивності визначається як навчанням в процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурно-соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності і норми покарання за акти агресії.

Серед дослідників людської агресивності досить популярним є погляд, що гармонійно розвинута особливість передбачає наявність у ній певної доли агресивності, що й робить її соціально адаптованою й корисною (наприклад, для подолання життєвих перешкод), у протилежному випадку відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, знижується його соціальний статус.

Співзвучно з цим можна зауважити, що в рамках еволюційно-генетичного підходу внутрішньовидова агресія розцінюється як біологічно доцільна форма поведінки, яка сприяє виживанню та адаптації.

Більшість батьків, особливо ті, які вперше стали батьками, шоковані й стурбовані, коли спостерігають як їхня дитина намагається когось вдарити або сердиться. Далеко не всі батьки знають, що маленькі діти починають висловлювати гнів у вигляді ударів руками й ногами, набагато раніше ніж вчитися ходити.

Частота фізичної агресії з віком збільшується протягом перших трьох-чотирьох років життя. Фізична агресія є основною проблемою, яка виникає в дитячих установах, а також на дитячих майданчиках, проте, фізична дитяча агресія часто супроводжується й іншими проблемами розвитку, такими як невміння регулювати емоції, імпульсивність, неухважність і затримка розвитку мовлення й навичок спілкування. Також потрібно враховувати й той фактор, що постійна фізична агресія в дошкільному віці збільшує у подальшому ризик підліткової злочинності та насильства.

В основі агресії лежить перш за все страх, тому сама агресія дитини є захисним механізмом власного „Я” та виступає найпростішим способом досягнення особистісної переваги і засобом подолання почуття неповноцінності; агресивні імпульси у дитячому віці є неусвідомленими і проявляються у фантазіях та іграх, і носять здебільшого ситуативну, реактивну форму дій;

Профілактику та корекцію агресивної поведінки людини можна розглядати в якості необхідної умови забезпечення її нормальної життєдіяльності. Аналіз досліджень стосовно проблеми агресії свідчить, що аж до самого недавнього часу увага фахівців була спрямована переважно на з'ясування причин агресії, а не пошуків засобів її попередження. Усвідомлення цього факту підштовхнуло дослідників до пошуку шляхів керування людською агресією, і з кожним роком спектр наукових праць, спрямованих на профілактику та корекцію агресивної поведінки людини продовжує розширюватися.

Що ж стосується дитячої агресивності, то більшість дітей здійснюють агресивні фізичні дії, а потім вивчають інші способи вираження своїх емоцій і вирішення конфліктів. Тому необхідне раннє втручання дорослих, щоб допомогти цим дітям розвинути необхідні відповідні поведінкові та емоційні реакції. Втручання можуть бути універсальними, або груповими (заняття у дитячому садочку) та індивідуальні, націлені на дітей, які мають специфічні проблеми.

Допомога дітям з агресивною поведінкою має на меті розвиток добровільного контролю, під яким ми розуміємо: зниження агресивної поведінки й імпульсивності, уміння управляти увагою, а також передбачає усунення небажаної поведінки й активація відповідної поведінки. Добровільний контроль пов'язаний з розвитком свідомості та співпереживання, засвоєнням соціальних норм. Необхідно розвивати ці навички через гру вміння відчувати партнера, вчити дотримуватися правил гри, особливо важливі ті, які вимагають виконувати дії в свою чергу, вчити вести переговори.

Розділ 2.6 ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ЗДАТНОСТІ ПІДЛІТКІВ ЯК УМОВА ЇХ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Дослідження самореалізації як одного з аспектів розвитку особистості (а саме: розгортання її можливостей, потенцій, здібностей) є значущим для реалізації особистісно-орієнтованого підходу в сучасній освіті.

Самореалізуватись – означає стати тією людиною, якою можна стати, коли досягається вершина потенціалу. Дослідження в галузі психології особистості свідчать про певні особливості потреби в самореалізації.

Спілкування є комунікативною активністю за умови усвідомлення і розвинутості мотивів спілкування (потреба у товариській, потреба у дружбі і любові, потреба у визнанні, потреба у причетності до значущої референтної групи, мотив самоствердження). Нерідко уявлення про самореалізацію пов'язане з самореалізацією дорослої людини у таких сферах, як професійна, освітня, сфера особистісного життя. Однак передумовою особистісної самореалізації дорослої людини є підлітковий вік. Розвиток особистості у цьому віці детермінує потреба самореалізації в навчальній діяльності, яка є головною діяльністю цього віку. Стержневим в структурі навчальної діяльності є мотиваційний компонент, який визначає ставлення до останньої.

Однією з умов самореалізації підлітків в навчальній діяльності є реалізація їх інтелектуального потенціалу. В мотивації учіння вони на перше місце ставлять прагнення до саморозвитку, який є необхідною умовою самореалізації. Зазначимо, що організація навчальної діяльності повинна сприяти посиленню мотивації учіння.

Мотиваційний компонент у структурі комунікативної здатності є найбільш важливим, тому підлягає цілеспрямованому формуванню. Спроможність до побудови суб'єкт – суб'єктних відносин передбачає наявність потреби у спілкуванні як потреби у пізнанні інших людей та самопізнанні. Спрямованість особистості детермінує її ставлення до свого «Я», до справи, до взаємодії в процесі побудови діалогу. Усвідомлення учнями своїх комунікативних потреб і оцінка наявності чи відсутності особистісних якостей, необхідних для успішного спілкування. Комунікативна здатність формується в процесі спілкування, розвивається в міжособистісних стосунках. Характер міжособистісних взаємовідносин підлітка з однолітками в багато чому визначає тенденції його особистісного розвитку і поведінки. Сфера стосунків з однолітками є найбільш значущою для підлітків. Деформація стосунків у цій сфері зумовлює порушення всієї системи стосунків підлітка. В свою чергу, порушення стосунків знижує рівень соціальної адаптованості підлітка, викривляє сприймання соціальних впливів, що призводить до відхилень у розвитку особистості підлітка.

Розділ 2.7 МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ДІЯЛЬНІСНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТАРШОКЛАСНИКІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

Навчально-пізнавальна діяльність підлітків починає визначатися мотивами спрямованими на реалізацію майбутнього, усвідомлення своєї життєвої перспективи, професійних намірів та самовизначення. Формування у них стійкої навчальної мотивації, інтересу до обраної професії виступає психологічною умовою успішності професійної підготовки студентів і може слугувати компенсаторним чинником у випадку недостатньо високого рівня розвитку спеціальних здібностей.

Взаємозв'язок сприйняття потоку інформації та пізнавальної діяльності яка повинна перейти у внутрішню стійку систему знань, що слугує розвитком і самореалізацією особистості у подальшому житті. Молодіжне середовище виокремлює освіту та здобуття професії як обов'язкові умови самореалізації особистості, але освітній потенціал молоді не реалізується належною мірою через невідповідність між системою освіти та потребами ринку праці. Основою психологічної готовності до професійної діяльності є особистісне зростання майбутнього фахівця, що передбачає не лише розвиток, а й прагнення розкрити власний ресурс та готовність змінюватись відповідно до стадій формування професійної ідентичності. Протягом навчання майбутній фахівець набуває ґрунтовну освітню підготовку за фахом, розкриває творче і критичне мислення, визначає ступінь готовності до вибору з альтернативних можливостей, визначає свій освітній вектор професійного становлення, задовольняє потребу в розвитку своєї компетентності як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

Самореалізація особистості підлітка є продуктивна діяльність, спрямована на досягнення особистісних, групових чи загальнозначущих цінностей, внаслідок чого розкривається культурні та соціально – психологічні характеристики самої особистості та її потенційних можливостей.

Мотивація досягнення, містить в собі дві протилежні тенденції: мотивацію досягнення успіху і мотивацію уникнення невдачі. Згідно точки зору Х. Хекхаузена мотивація досягнення — це спроба збільшити або зберегти максимально високими здібності особистості до усіх видів діяльності, до яких можуть бути застосовані критерії успішності і де виконання подібної діяльності може, привести або до успіху, або до невдачі[31].

Змістовний аналіз результатів дослідження дозволив зробити висновки: мотивація досягнення успіху спрямована на певний кінцевий результат, який отримується завдяки власним здібностям особистості, на досягнення успіху або уникнення невдачі. Мотивація досягнення, таким чином, орієнтована на мету. Здобуття вищої освіти виступає засобом, ресурсом, яка може сприяти досягненню успіху в житті, отриманню певних матеріальних благ та соціального статусу. Самореалізація особистості підлітка є продуктивна діяльність, спрямована на досягнення особистісних, групових чи загальнозначущих цінностей, внаслідок чого розкривається психологічні характеристики особистості.

Розділ 2.8 КОГНІТИВНА ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЯК РЕСУРС САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНІЙ ТА ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ)

Детермінація, становлення та розвиток мислення суб'єкта в різних видах навчально-професійної діяльності представляється важливою проблемою сучасної експериментальної психології, психології навчання та розвитку. Незважаючи на те, що мислення набуло статусу системного наукового поняття, воно і сьогодні, в умовах мультипарадигмальності психології (особливо в постнекласичності) стає предметом численних науково-практичних дискусій та студіювань.

Наше дослідження висвітлює результати узагальнення сутності, структури та функцій професійного мислення особистості в системі людина-праволюдина (курсанти ВНЗ та працівників системи органів внутрішніх справ) як чинника самореалізації та професійного розвитку.

Провідною ідеєю дослідження виступає теза про когнітивну креативність як детермінанту забезпечення розвитку професійного мислення та самореалізації особистості.

Розвиток креативної особистості, здатної швидко адаптуватися в повсякчас змінюваних умовах життя розглядається як один з пріоритетів освіти. В теоретичних й експериментальних дослідженнях креативної діяльності поняття «творчість» і «креативність» диференціюються: перше виступає як процес і результат, друге – як суб'єктивна детермінанта творчості. І якщо поняття «творчість» передбачає не тільки і не стільки особливий психічний процес, скільки результат специфічно організованого сприймання, переробки і відтворення різних сторін об'єктивної реальності, то поняття «креативність» більш орієнтоване на особистість – це процес суб'єктивного пізнання індивідом світу, об'єктивної реальності.

Психологічна структура креативності включає систему таких параметрів: своєрідне та унікальне поєднання креативних якостей і здатностей, які в комплексі «індексують» творчу стилістику поведінки особистості, забезпечують продуктивність, новизну, оригінальність способів та результатів діяльності, схильність і готовність до творчих конструктивних перетворень у різних сферах життєдіяльності.

До основних функцій професійного мислення віднесено діагностичну, стимулюючу, інформуючу, розвивальну, компенсаторну, оцінювальну, самовдосконалюючу функції.

За результатами експертних оцінок запропоновано факторну модель професійного мислення особистості у системі ОВС (на прикладі співробітників оперативних підрозділів), представлену сімома факторами: «Рефлексивність і чіткість мислення», «Інструментальна швидкість мислення», «Гнучка цілісність», «Діловитість, практичність», «Толковитість», «Адекватне відображення складності ситуації», «Цілісний контроль мислення».

Розділ 2.9 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ У СТУДЕНТІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Соціальний інтелект – здібність, що забезпечує ефективність соціальних комунікацій та успішність соціальної адаптації людини – популярний термін у сучасній науковій психології. Як зазначав Карл Альбрехт, розвиток соціального інтелекту надзвичайно важливий для всіх сфер суспільного життя: для закладів початкової освіти, шкільного навчання, освіти дорослих людей, в управлінні та бізнесі. Діти та підлітки потребують його для дружби та поваги; студенти – щоб навчитися співпрацювати та ефективно впливати на інших; менеджерам – необхідно розуміти та взаємодіяти з людьми, якими вони керують; висококваліфікованим спеціалістам – розуміти соціальний контекст та досягати своїх цілей; дорослим – він необхідний у професійному й особистому житті – щоб ефективно представляти себе та заслуговувати повагу тих, з ким вони мають справу. Соціальний інтелект сприяє зменшенню конфліктів, зростанню співпраці, заміщує фанатизм та полярність поглядів розумінням, та допомагає людям досягати спільних цілей.

До поведінкових або комунікативно-поведінкових характеристик СІ відносять: практичні соціальні вміння та навички, легкість та відкритість у спілкуванні, контактність, розуміння інших людей, вміння донести свою думку до оточуючих, переконливість, здатність до ефективною взаємодії та кооперації, комунікативні та мовленнєві здібності; вміння застосовувати свої соціальні знання; розрізнення невербальних проявів та міміки; усвідомлення свого впливу на оточуючих та вміння свідомо його використовувати, вирішення проблем у ситуаціях спілкування, здатність уникати конфліктів та легко знаходити спільну мову з різними людьми. На основі зазначеного сформульовано узагальнене визначення соціального інтелекту: *соціальний інтелект – це інтегральна соціально-особистісна пізнавальна здібність людини, яка забезпечує успішність соціальної адаптації та ефективність міжособистісної взаємодії та включає здатність до пізнання поведінки і комплексного аналізу ситуацій спілкування; здатність до розуміння й управління власними емоціями та емоціями інших; здатність до здійснення організаційно-комунікативної діяльності.*

Структура СІ нестала, розвивається протягом всього життя, являє собою складну цілісну систему здібностей. Серед чинників, які детермінують розвиток СІ, розрізняють внутрішні та зовнішні. До внутрішніх чинників відносять такі характеристики – вік, стать, нейродинамічні властивості нервової системи, темперамент, а також, особливості емоційно-вольової сфери, здібності та задатки. Також, до внутрішніх чинників слід віднести особистісні характеристики: характер, самооцінку, мотивацію, спрямованість, досвід та світогляд. До зовнішніх чинників відносять соціоекономічний статус, культурне середовище, виховання та освіту, батьківське ставлення (прийняття чи зневагу), дію стресових факторів, наявність порушень розвитку чи психотравмивного досвіду.

Провідного значення СІ набуває у представників соціономічних професій, діяльність яких здійснюється у безперервній взаємодії з іншими людьми. Вміння правильно сприймати та інтерпретувати поведінку людей, їх прагнення, мотиви та цілі, прогнозувати та скеровувати їх дії; усвідомлення власних емоційних реакцій та здатність до саморегуляції обумовлюють професійну ефективність, розвиток і самореалізацію управлінців, вчителів, психологів та інших фахівців, які працюють з людьми. Фахівець даної сфери повинен мати, так би мовити, подвійну підготовку: добре орієнтуватися в своїй професійній сфері, а також бути підготовленим до ефективного ділового спілкування з людьми. Стандартні обставини роботи фахівців професійного середовища «людина-людина» характеризуються нервово-психічною напругою, необхідністю переключення з одного виду діяльності на інший та володіння навичками емоційної саморегуляції; вмінням розуміти психологічні стани інших людей, здатністю прогнозувати їх поведінку; комплексно аналізувати ситуації спілкування; творчо реагувати та перетворювати нові ситуації та виклики. Тому соціальний інтелект можна також визначити як професійно значиму, системну характеристику фахівців, діяльність яких відбувається у професійному середовищі “людина-людина”.

Особливості дослідження соціального інтелекту в контексті підготовки майбутніх фахівців-соціономістів має ряд складностей та невирішених проблем, а саме, відсутність загально прийнятого уявлення про соціальних інтелект та його місце у системі професійно-важливих якостей фахівців професійного середовища «людина-людина»; брак усталених та обґрунтованих методів розвитку особистості фахівця, який поєднував би високий рівень академічної підготовки та надбання практичних навичок СІ; недостатньою обґрунтованістю зовнішніх та внутрішніх умов та факторів становлення СІ; браком досліджень зв'язку індивідуальних характеристик й успішності професійної діяльності фахівця-соціономіста, а також, ролі соціального інтелекту у структурі професійно-важливих якостей фахівців професій типу “людина – людина”. Від себе можемо додати майже відсутність комплексних та обґрунтованих досліджень взаємозв'язку соціального інтелекту з осо

Представлена модель дослідження й розвитку соціального інтелекту може бути використана для вивчення різних його складових, розробки практичних рекомендацій щодо оптимізації професійно важливих навичок майбутніх фахівців-соціономістів. Запропонована корекційно-розвивальна програма буде корисною для побудови програм індивідуального професійного розвитку, коучінгу, а також, для розробки професійних майстерень та тренінгів. Застосування даного підходу сприятиме розвитку соціального інтелекту як студентів-соціономістів, так і практикуючих професіоналів, і відповідно, їх успішній професійній самореалізації.

Частина III

РОЗВИВАЛЬНИЙ ТА РЕАБІЛІТАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Розділ 3.1 ФОРМУВАННЯ ПРАГНЕННЯ ДО САМОРОЗВИТКУ У СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК ФАКТОРУ ЗАПОБІГАННЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ ЇХНЬОЇ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність проблеми дослідження психологічних особливостей саморозвитку особистості на певному віковому етапі (дитинстві, отрочстві, юнацтві) викликана стрімким розвитком інформаційних технологій, зростанням конкуренції в усіх областях життя, які потребують від особистості вміння швидко налаштуватися на нові джерела пізнання, вміння зосереджуватися на необхідних аспектах діяльності тощо. Вивчення означеної проблеми дозволить не лише сприяти саморозвитку особистості юнацького віку, але й поглибити уявлення про психологічні механізми саморозвитку людини в сучасних соціально-економічних умовах.

При вивченні процесів саморозвитку і, зокрема, самоактуалізації і самореалізації, психологи різних напрямків підкреслюють творчий характер цих процесів. Аналіз літературних джерел дозволяє визначити самореалізацію як цілеспрямоване усвідомлення, мисленнєвий (когнітивний) аспект діяльності, який проявляється: в побудові, коректуванні і перебудові «Я концепції» (включаючи «ідеальне Я», світобачення, життєвий план, смисли і цілі діяльності), в усвідомленні результатів минулої діяльності. В процесі самореалізації суб'єкт свідомо ставить перед собою цілі і випрацьовує стратегії їх досягнення.

Проблему саморозвитку особистості потрібно розглядати в тісному зв'язку з проблемою розвитку, яка аналізується в рамках різних концепцій. Потреба людини в саморозвитку забезпечується базовим рівнем особистісного саморозвитку (зона актуального розвитку), а також насиченістю життя особистості (зона найближчого розвитку) і виникає при зміні змістової структури індивідуальної свідомості та трансформації смислових утворень.

Під психологічним змістом поняття саморозвитку ми розуміємо: *процес свідомої, якісної та незворотної зміни особистістю своїх моральних якостей, інтелектуальних і соціальних здібностей і можливостей, своїх фізичних, психічних і духовних сил з метою «добудувати» себе до ідеального образу цілісної особистості. Саморозвиток передбачає здійснення самостійної, цілісної, ціннісно-орієнтованої діяльності особистості по безперервній самозміні як збагаченню індивідуального досвіду і духовно-моральних сил відповідно внутрішньому образу Я і актуальним соціальним очікуванням. Під саморозвитком розуміється прагнення людини змінити себе і оволодіти засобами такої зміни; особливий процес, який йде за іншими «самопроцесами» і спирається на них.*

В юнацькому віці проблеми самореалізації, саморозвитку, набувають особливої значущості. З настанням громадянської й соціальної зрілості молода людина вперше здійснює власні життєві вибори свого професійного майбутнього, приватних, зокрема, романтичних взаємин, планує своє подальше сімейне життя, коректує свої ціннісні орієнтації у відповідності із новим статусом й життєвими планами тощо. Пізній юнацький вік найчастіше співпадає з періодом студентства. Важливою умовою «входження» у професійну діяльність є особистісне прийняття саморозвитку як особливого різновиду діяльності.

Отже, можна припустити наявність двох видів саморозвитку, самодетермінації особистості: сформованість позитивного (розвиткового) саморозвитку (самодетермінації), або сформованість негативного, гальмівного саморозвитку (самодетермінації) особистості, відповідно до того, що існує гармонійний розвиток особистості і вади особистісного розвитку, на що неодноразово звертають увагу дослідники.

У студентському віці відбувається інтеграція свободи (форми активності) і відповідальності (форми регуляції) в єдиний механізм автономної саморегуляції зрілої особистості. Якщо умови існування юнака сприяють наданню йому свободи вибору активності в області його інтересів без накладення непотрібних обмежень, то це сприятиме становленню здорової, повноцінної особистості. Підміна вибору самого юнака вимогами ззовні – одна з причин виникнення дисгармонійного розвитку його особистості у вигляді різноманітних психічних порушень, зокрема неврозів внаслідок переживання молодого особистістю різних невротичних конфліктів.

Найбільш значущими психологічними властивостями, що впливають на розвиток/гальмування процесів самоактуалізації, саморозвитку, адаптації в юнацькому віці, є особливості емоційного статусу і емоційного реагування (емоційна стійкість, рівень тривожності) і визначаємі ними особистісні якості – сензитивність, сором'язливість, боязкість, педантизм, застрягання.

Формування прагнення до саморозвитку у студентів-психологів як фактору запобігання невротичних розладів їхньої особистості

На сьогодні, проблема особистісного розвитку студента – практичного психолога й формування його готовності до майбутньої професійної діяльності є провідною в теорії та практиці вищої освіти. Саме в процесі навчання у ВНЗ відбувається первинне «освоєння» професії, визначається життєва й світоглядна позиція особистості. При цьому однією із провідних проблем є побудова такої системи навчально-виховного процесу, яка б враховувала особливості й закономірності не тільки професійного розвитку студента як фахівця, але і його особистісного розвитку, тобто саморозвитку.

Таким чином, усвідомлення студентом самого себе як суб'єкта навчальної діяльності в системі професійної освіти, усвідомлення мотивів, цілей процесу навчання, є ядром процесу професійного розвитку і в той же час саморозвитку.

Розділ 3.2 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ НЕВРОТИЧНИХ РОЗЛАДІВ УЧНІВ

Розвиток особистості школяра, його становлення як суб'єкта діяльності, формування його самостійності, активності, максимальна реалізація творчого потенціалу дитини продовжують залишатися найактуальнішими завданнями навчально-виховного процесу. Сьогоднішні реалії нашого життя вимагають виходу на суспільну арену людини конкурентно здатної, психологічно стійкої, соціально та фахово компетентної, справжнього суб'єкта власної життєтворчості, здатного досягнути мету і сенс власного буття.

Усвідомлення вад у системі шкільної освіти поставили суспільство перед фактом: потрібна нова школа, необхідна нова концепція шкільництва де буде здійснено подолання усталених стереотипів освіти і пошук нових ідей задля створення «школи самореалізації особистості, школи життєтворчості, полікультурного виховання, в якій стверджується проєктивна, особисто зорієнтована педагогіка, де дитина є головним пріоритетом і цінністю, суб'єктом культури і життя». Велику надію у вирішенні вищезазначених проблем ми покладаємо сьогодні на гуманізацію та демократизацію освіти.

Сучасній школі потрібен педагогічний інструментований процес гуманістичного виховання, побудований на тісному зв'язку знань, почуттів, поведінки, пріоритетності підходу до дитини як суб'єкту виховання. Головним пріоритетом школи, яка претендує на особистісну зорієнтованість, є – самореалізація особистості школяра і вчителя в їх діалогічній взаємодії.

Особистісне зростання передбачає наявність смислів життя. Сенси здобуваються особистістю залежно від ставлення до суттєвих характеристик людського буття.

Гуманізація освіти є одним з важливих факторів соціального і духовного оздоровлення суспільства. Гуманізація освіти – це насамперед створення максимально сприятливих умов для розкриття особистості в її всебічному самовизначенні і саморозвитку. Вона зумовлює необхідність перегляду всіх компонентів навчально – виховного процесу, вимагає зміни характеру взаємовідносин педагога та дітей, передбачає взаєморозуміння і довіру в усіх видах їх спільної діяльності.

Освіта повинна бути основана перш за все на перебудові особистісних якостей вчителя і його настановлень, які реалізуються у процесі його міжособистісної взаємодії з учнями. Це означає, що серед різних умов, які визначають результативність навчання і виховання школяра, найбільш значимим є сам вчитель. Навчає не зміст освіти, озвучений вчителем, а перш за все його особистість і в цілому його інтегральна індивідуальність.

Для формування особистості дитини, для запобігання і подолання невротичних розладів їхньої особистості необхідно зосередити увагу на прагненні дитини до самоактуалізації та прагненні досягати особистісного зростання, тобто саморозвитку у творчому самовияві.

Розділ 3.3 ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ З ВАДАМИ СЛУХУ

Реабілітація являється однією найважливіших заходів лікування та допомоги осіб з вадами здоров'я. Сутністю реабілітації інвалідів є система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення. Водночас, створення сприятливих умов для розвитку дитини-інваліда та підтримання у становленні її повноцінного життя є психологічні реабілітаційні методи та способи.

Одним з видів реабілітації являється психологічна реабілітація, під якою розуміється система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, процесів, якостей, властивостей особи, створення сприятливих умов для її розвитку та утвердження особистості.

Психологічна реабілітація передбачає проведення психологічної діагностики особистості дітей з вадами слуху визначення та використання спеціальних: форм, методів, засобів, терміну та процедур психологічної реабілітації, консультування та психологічне прогнозування. Реабілітаційні заходи проводять для відновлення позитивного відношення хворого до родини, суспільства, життя та попередження формування психічного дефекту у хворого зі схильністю до самоізолювання. Тривала активна реабілітація дітей з вадами слуху приводить до компенсації психічного стану, яка дає можливість дітям з вадами слуху тримати під власним контролем остаточні прояви своєї хвороби, до контрольного рівня.

Отже, завданнями психологічної реабілітації в роботі з дітьми з порушеннями слуху можуть являтися: психологічна діагностика й корекція пізнавальної, емоційно-вольової сфер дитини, розвиток її комунікативної сфери, формування адекватної самооцінки, формування позитивних рис та встановлення можливостей і шляхів компенсації порушень різної тощо. В процесі психологічної реабілітації практичний психолог або сурдопедагог чітко визначає основні завдання, які стоять перед ним та дитиною. Особливого значення психологічна реабілітація набуває в ранньому і дошкільному віці, адже саме для цього віку характерний інтенсивний розвиток психічних пізнавальних та емоційно-вольових процесів. Чим раніше буде виявлено той чи інший дефект, тим ефективніше пройдуть реабілітаційні заходи. Психологічною реабілітацією дитини з вадами слуху є система і процес навчання дітей прийомам, методам саморегуляції, самовиховання, самонавчання з метою зниження в реальних умовах життєдіяльності негативних психічних станів, формування позитивних мотивацій, соціальних установок на життя та професію.

Розділ 3.4 ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЧУТТЯ ВЛАСНОЇ ГІДНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У РУСЛІ ДІЯЛЬНІСНОЇ ПАРАДИГМИ

На основі проведеного теоретико-емпіричного дослідження можна стверджувати, що однією із закономірностей процесу формування почуття власної гідності молодшого школяра є тісний зв'язок між зовнішніми психолого-педагогічними та іншими впливами на особистість учня, з одного боку, та характером його власної активності, спрямованої на розвиток у себе адекватно соціальним нормам ставлення до своїх чеснот та обов'язків, з другого боку. Проведене дослідження переконливо доводить, що ціннісне наповнення освітнього простору ідеєю визнання особистості як соціальної цінності, її гідності – найвищою цінністю, сприяє його перетворенню на середовище, в якому найповніше розкриваються здатності і можливості кожного учня, задовольняються освітні потреби та гармонізуються взаємини дитини з довкіллям. Орієнтація в освітньому просторі на самоцінність школяра, визнання його винятковості сприятимуть кращому усвідомленню ним себе, своїх можливостей і особливостей. За таких умов предметом творчості дитини стає не лише об'єктивний світ, але й власний внутрішній, в якому почуття власної гідності постає інтегральним мотивом для самотворення.

Розкриті змістовна та функціональна сутність феномена почуття власної гідності у молодшому шкільному віці дозволили розглядати почуття гідності як емоційно-ціннісний орієнтир, який завдає особистості напрям учинкам і діям, виступаючи потужним засобом для її саморегуляції. Виконаний теоретичний аналіз дав підстави для висвітлення особливостей прояву почуття власної гідності у молодших школярів та виокремлення на їхній основі чинників, які обумовлюють ціннісне ставлення учня до себе.

На основі проведеної діагностики розвитку почуття власної гідності молодших школярів в умовах навчальної діяльності виділено чотири рівні його розвитку та надано їм характеристику. Виокремлено вікові особливості прояву почуття власної гідності у дітей 7-10 років та загальну закономірність процесу його формування, яка полягає в існуванні тісного зв'язку між зовнішніми психолого-педагогічними та іншими впливами на особистість учня, з одного боку, та характером його власної активності, спрямованої на розвиток у себе адекватно соціальним нормам ставлення до своїх чеснот та обов'язків, з другого боку.

З'ясовано основні психолого-педагогічні умови, детермінуючі становлення почуття власної гідності в учнів молодших класів. Зазначено, що основний акцент при створенні цих умов має бути поставлено на поглибленні розуміння молодшим школярем власної індивідуальності та здатності до моральної саморегуляції, розвитку позитивного образу «Я», безумовного самоприйняття та адекватній самооцінці.

ВИСНОВКИ

Розмаїття наукових підходів до вивчення самореалізації не дає однозначного визначення цього поняття. Самореалізацію розглядають як процес, результат, вершинне утворення, утотожнюють із іншими, близькими за змістом поняттями (самоактуалізацією, самовираженням, самоздійсненням тощо).

Вважаємо продуктивним вивчення процесу самореалізації через систему діяльнісних конструктів та психічних новоутворень особистості, що відкриє можливості пізнання психологічної структури самореалізації і внутрішніх механізмів взаємодії її окремих характеристик.

Освітній простір виступає всезагальною формою розвитку людини, реалізуючи свої засадничі функції створює умови для повноцінного розвитку і становлення особистісних функцій усіх суб'єктів освітнього процесу. Ціннісно-значенневою спрямованістю освіти проголошується особистісний розвиток суб'єктів навчання. Поняття «освітній простір» і «освітнє середовище» часто використовують як синоніми, але вони не тотожні. Освітнє середовище характеризується статичністю, у той час як простір – динамічністю; середовище – це даність, а простір є результатом конструктивної діяльності; простір характеризується суб'єктивним сприйняттям на відміну від середовища. Освітній простір - це динамічна єдність суб'єктів освітнього процесу та системи їх відносин. Продуктом відносин (взаємодії) між суб'єктами освітнього простору є освітнє середовище, яке має активний характер і, водночас, також є його суб'єктом. Під освітнім простором, як правило, розуміють можливість вибору (зміни) напряму освіти, що передбачає свободу вибору особистості, реальну можливість зміни етапів освітнього процесу, його варіативність тощо. Саме там, де є можливість вибору з декількох варіантів реалізації освітнього шляху, можна стверджувати, що існує освітній простір. Отже, сутнісними ознаками терміну «освітній простір» є: варіативність способів одержання освітньої послуги; відсутність монополії на освітню послугу; можливість вибору особистістю конкретного шляху освіти, який відповідає її життєвим планам, здібностям, фізичним і фінансовим можливостям.

Самореалізація, як компонент розвитку, присутня на всіх етапах онтогенезу, але як особливий тип діяльності особистості вона можлива тільки з підліткового віку, що обумовлено якісно новим рівнем особистісної та соціальної зрілості. Становлення самореалізації підлітків відбувається під впливом внутрішніх (фізіологічне дозрівання мозкових структур, внутрішнє опосередкування, довільна усвідомлена регуляція власної поведінки і вищих психічних функцій, інтелектуалізація всіх психічних процесів) і зовнішніх (взаємин із батьками, вчителями, однолітками, різних інформаційних культурно-освітніх) чинників. Підліток вже здатен бути справжнім *суб'єктом* власної діяльності, спрямованої на самого себе – самодіяльності, адже всім ходом попереднього онтогенетичного розвитку вже підготовлений перехід самореа-

лізації від спонтанного процесу до спеціально організованої самим суб'єктом діяльності.

Підґрунтям і змістовним аспектом *суб'єктності* у підлітковому віці є якісно інший рівень розвитку *рефлексії, спрямованість* особистості на власний внутрішній світ, на усвідомлення власних змін. Внаслідок цього формується *самосвідомість*, основними детермінантами якої є прагнення до само-спостереження і самопізнання, що виявляється у розширенні та уточненні змісту «Я», формуванні цілісного уявлення про себе, набутті *самоідентичності, індивідуалізації*, здатності до самореалізації.

Труднощі становлення самореалізації у підлітковому віці можуть бути пов'язані із тим, що суттєві психологічні зміни (становлення рефлексії, самосвідомості, розуміння власної цінності і унікальності) не супроводжуються зовнішніми соціальними статусними трансформаціями, тому не завжди усвідомлюються дорослими. Це протиріччя може підштовхувати підлітків до суспільно неприйнятних форм поведінки. Запобігти цьому можна, якщо свідомо і цілеспрямовано будувати повноцінний освітній простір школи, в якому будуть різні можливості для розвитку та самореалізації.

Одним із ключових напрямів і водночас детермінант особистісного зростання є породження (відкриття) нових смислів. Прагнення юнаків пізнати смисл, зокрема життя та свого місця у ньому, є потужною мотиваційною силою розвитку їх як особистостей. Одним з таких смислів є самоактуалізація – складний, цілісний процес, орієнтований на перспективу саморозгортання внутрішньодетермінованої сутності особистості, власних потенційних можливостей.

Таким чином, зміст структурних компонентів самореалізації (самоконструктив) і внутрішні умови становлення самореалізації вказують, що це особистісне утворення можливе тільки на певному етапі розвитку людини. Тому часто самореалізацію представляють як «вершинний» результат всього саморозвитку зрілої, а отже, дорослої людини. Ми виходимо з того, що «самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є «природною» і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не можна ставити питання про її додаткове формування... самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині». Але можна ставити питання про рівень самореалізації, міру сформованості її складових, про умови, які сприяють чи утруднюють процес становлення цього особистісного утворення.

Особливістю цього феномену є те, що його можна спостерігати тільки опосередковано, через ефекти і результати, через зміни в особистості, які проявляються в діяльності. З цієї точки зору інтерес представляють внутрішні умови становлення самореалізації як особистісного утворення, а саме: розвиток рефлексії, самосвідомості, потребово-мотиваційної, ціннісно-сислової, емоційно-вольової сфер, психологічної готовності до самореалізації як інтегрованої якості особистості.

Результати здійсненого дослідження дають підстави розглядати діяльнісний підхід в якості продуктивного концептуального підґрунтя психологі-

чного вивчення феномену самореалізації особистості. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у виокремленні психолого-педагогічних умов сприяючих особистісному становленню в освітньому просторі та розробленні на цій основі програми з активізації розвитку здатності до самореалізації як ціннісно-сміслової складової даного процесу.